

УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему

“Психологічні особливості прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища”

Виконала: здобувачка 2 курсу,
групи ПС-23-2м
Спеціальності 053 «Психологія»
Федченкова К. О.
Керівник: Юдіна А. В.
кандидат психологічних наук

м. Дніпро

2025

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Федченкової Катерини Олександрівни

на тему:

«Психологічні особливості прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища»

Кваліфікаційна робота здобувача 2-го курсу, спеціальності «Психологія» (у форматі Магістр) (Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро, кафедра інноваційних технологій з педагогіки, психології та соціальної роботи) присвячена проблемі вивчення психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

Актуальність цього дослідження обумовлена впливом негативних чинників на формування особистості підлітків у сучасному суспільстві. Особистість, яка перебуває на етапі активного розвитку, виявляє підвищену чутливість до різноманітних соціальних і руйнівних впливів, що можуть викликати бурхливі реакції. Крім того, існує нагальна потреба у запобіганні проявам девіантної поведінки, що є важливим кроком для формування гармонійної та цілісної особистості, здатної до ефективної адаптації в сучасному світі.

У роботі проаналізовано сутність і прояви девіантної поведінки особистості у сучасних наукових розвідках, причини і фактори формування поведінкових девіацій підлітків. Обґрунтовано, що сучасне соціальне середовище впливає на прояви девіантної поведінки підлітків.

Стверджується, проявами девіантної поведінки особистості є емоційні проблеми, соціальна дезадаптація, деформації ціннісних орієнтацій, духовні проблеми особистості.

З'ясовано, що девіантна поведінка зумовлена біологічними, соціальними, педагогічними, соціально-психологічними та індивідуально-психологічними факторами. Встановлено, що основними причинами девіантної поведінки є: негативне емоційне оточення, сімейна й соціальна занедбаність, відсутність або негативний чи неграмотний виховний вплив на формування особистості, входження людини до неформальних спільнот, індивідуальні психологічні, біологічні, генетичні особливості особистості, негативний соціально-культурний простір формування особистості, низький рівень життя/

Зазначено, що негативний вплив поведінкових девіацій на особистість відображається у низькому рівні соціального інтелекту, проявляється у недостатній вираженості здібностей розуміння зв'язку між поведінковими вчинками та їх наслідками; у нівелюванні соціальних норм; відсутності розуміння невербальної поведінки оточуючих, у труднощах міжособистісної взаємодії; характеризується конфліктністю та неприйняттям позиції оточення. Наголошено, що девіантна поведінка негативно позначається на психічному, інтелектуальному,

фізіологічному розвитку особистості, її когнітивній сфері та соціалізації.

На основі результатів проведеного експериментального дослідження було встановлено наступні закономірності: підлітки, які виховуються в неповних або асоціальних сім'ях, значно частіше виявляють схильність до порушення норм і правил, а також до адиктивної, самоушкоджувальної та саморуйнівної поведінки. У цій групі підлітків частіше спостерігається агресивність, схильність до насильства і деліквентна поведінка в порівнянні з їхніми ровесниками з повних сімей. Також підлітки з неповних сімей демонструють недостатній рівень вольового контролю над емоційними реакціями, що може бути передумовою виникнення поведінкових девіацій.

З'ясовано, що підлітки з повних сімей переважно характеризуються доброзичливим і альтруїстичним ставленням до оточення. У той час підлітки з неповних або асоціальних сімей майже не демонструють таких якостей, натомість їм властиві егоїстичне, агресивне, авторитарне та підозріле ставлення. Серед підлітків із повних сімей значною мірою переважають такі типи акцентуацій, як гіпертимний, інтровертований, сенситивний та тривожно-педантичний. У той же час серед підлітків із неповних сімей частіше фіксуються антеро-невротичний, тривожно-педантичний, збудливий, демонстративний та нестійкий типи акцентуацій характеру. У групі підлітків із асоціальних сімей переважають інтровертовані, збудливі, демонстративні й тривожно-педантичні акцентуації.

Виявлено, що підлітки з повних сімей частіше відчують роздратування, негативізм, образу та менше проявляють вербальну агресію чи почуття провини. Натомість для підлітків із неповних сімей характерніші фізична і вербальна агресія, негативізм, образливість і сильне роздратування. Подібні риси властиві й підліткам із асоціальних сімей, де домінують прояви фізичної агресії, негативізму та образливості. Під час визначення рівня самооцінки було встановлено, що серед підлітків із повних сімей переважають особи з адекватним чи високим рівнем самооцінки. У підлітків із неповних сімей частіше зустрічаються занижені чи завищені рівні самооцінки, що свідчить про їхню нестабільність у самооцінюванні. Для підлітків із асоціальних сімей характерним є переважання осіб із завищеним рівнем самооцінки, що може бути компенсаторною реакцією на соціально-емоційні труднощі.

У ході дослідження було підтверджено такі емпіричні гіпотези: існують статистично значущі відмінності у прояві адиктивної поведінки між підлітками з повних, неповних та асоціальних сімей; значущі відмінності спостерігаються також у рівнях агресивної поведінки між цими групами підлітків; виявлено суттєві відмінності за показниками деліквентної поведінки у підлітків, які виховуються в різних сімейних умовах.

На основі отриманих результатів було розроблено рекомендації, спрямовані на мінімізацію проявів девіантної поведінки серед підлітків у сучасному соціальному середовищі. Зокрема, запропоновано забезпечення стабільного та підтримувального емоційного середовища для підлітків, яке сприятиме їхньому гармонійному розвитку. Рекомендується активно залучати підлітків до соціальних, культурних і волонтерських ініціатив, спрямованих на формування

почуття відповідальності й колективної взаємодії. Особливий акцент зроблено на розвитку у підлітків навичок критичного мислення, емоційного інтелекту та самоконтролю через участь у профілактичних програмах. Такі програми мають включати обговорення суспільних норм і цінностей, тренінги позитивної комунікації та взаємодії з однолітками, а також моделювання поведінки, спрямованої на вирішення конфліктних ситуацій. Також запропоновано створення умов для вільного висловлення підлітками власних думок, прийняття ними рішень і взяття на себе відповідальності за власні дії. Усі ці заходи спрямовані на формування у підлітків соціальної компетентності, емоційної зрілості та здатності ефективно справлятися з викликами сучасного життя.

Практична значущість полягає в тому, що результати дослідження можуть бути упроваджені в діяльність освітніх установ, організацій, які здійснюють навчальний, педагогічний, психологічний супровід підлітків; у можливостях використання результатів психодіагностики для розробки практичними психологами профілактичних і корекційних програм для роботи з підлітками з проявами девіантної поведінки.

Перелік ключових слів: *девіантна поведінка, підлітки, соціальне середовище, психодіагностика.*

SUMMARY

qualification work

by Fedchenkova Kateryna Oleksandrivna

on the topic:

“ Psychological aspects of adolescent deviant behaviour in the context of today’s social environment ”

This qualification work by a second-year master's student specializing in Psychology (Alfred Nobel University, Dnipro, Department of Innovative Technologies in Pedagogy, Psychology, and Social Work) is devoted to studying the psychological features of deviant behavior in adolescents within the context of modern social environments.

The relevance of this research is determined by the impact of negative factors on the development of adolescents in contemporary society. Adolescents, being at an active developmental stage, are particularly sensitive to various social and destructive influences, which may provoke intense emotional reactions. Furthermore, the prevention of deviant behavior is an essential step toward fostering a harmonious and well-rounded personality capable of effectively adapting to today’s world.

The study analyzes the essence and manifestations of deviant behavior as described in contemporary scientific research, including the causes and factors influencing behavioral deviations in adolescents. It substantiates the idea that the modern social environment significantly impacts the deviant behaviors exhibited by adolescents.

The manifestations of deviant behavior are identified as emotional problems, social maladaptation, value orientation distortions, and spiritual challenges. Deviant behavior is found to be influenced by biological, social, pedagogical, socio-psychological, and individual psychological factors. Key causes include negative emotional environments, familial and social neglect, the absence of or negative educational influences, involvement in informal groups, individual psychological and biological traits, and a detrimental socio-cultural developmental environment.

It is noted that deviant behavior adversely affects an individual’s social intelligence, diminishing their ability to understand the connection between their actions and the consequences. It leads to a disregard for social norms, an inability to interpret non-verbal cues, difficulties in interpersonal interactions, and increased conflict. Additionally, deviant behavior negatively impacts the psychological, intellectual, physiological, and social development of the individual.

Based on experimental research results, the following patterns were identified: adolescents from single-parent or socially disadvantaged families are more prone to violating norms and rules, as well as engaging in addictive, self-harming, and self-destructive behaviors. This group also demonstrates higher levels of aggression, violence, and delinquent behavior compared to their peers from intact families. Adolescents from single-parent families often show insufficient emotional self-regulation, which may predispose them to behavioral deviations.

Adolescents from intact families are characterized by more positive traits, such as kindness and altruism, while their peers from single-parent and socially disadvantaged families display selfish, aggressive, authoritarian, and suspicious attitudes. In terms of personality accentuations, hyperthymic, introverted, sensitive, and anxiety-pedantic types prevail among adolescents from intact families. Conversely, anxiety-neurotic, anxiety-pedantic, excitable, demonstrative, and unstable types are more common among those from single-parent families. Among socially disadvantaged families, introverted, excitable, demonstrative, and anxiety-pedantic accentuations dominate.

It was found that adolescents from intact families exhibit higher levels of irritation, negativism, and resentment, with lower levels of verbal aggression and guilt. Meanwhile, adolescents from single-parent families are characterized by physical and verbal aggression, negativism, and resentment, traits that are also prevalent among those from socially disadvantaged families. Regarding self-esteem, adolescents from intact families predominantly demonstrate adequate or high levels of self-esteem, while those from single-parent families often exhibit either low or excessively high self-esteem, indicating instability. Adolescents from socially disadvantaged families tend to have inflated self-esteem, potentially as a compensatory response to emotional and social difficulties.

The study confirmed the following hypotheses: statistically significant differences exist in the manifestation of addictive behavior, aggression, and delinquent behavior among adolescents from intact, single-parent, and socially disadvantaged families.

Based on the findings, recommendations were developed to reduce deviant behavior in adolescents within modern social environments. These include creating a stable and supportive emotional environment conducive to adolescent development; involving adolescents in social, cultural, and volunteer activities to foster responsibility and collective interaction; and enhancing critical thinking, emotional intelligence, and self-control skills through preventive programs. Such programs should address social norms and values, promote positive communication and peer interaction, and model conflict resolution strategies.

Additionally, creating opportunities for adolescents to express their thoughts, make decisions, and take responsibility for their actions is encouraged. These measures aim to foster adolescents' social competence, emotional maturity, and ability to navigate contemporary challenges.

The practical significance of the study lies in its potential application within educational institutions, organizations providing psychological, pedagogical, and social support for adolescents. The diagnostic results can be used by practical psychologists to develop preventive and corrective programs addressing deviant behavior in adolescents.

Keywords: deviant behavior, adolescents, social environment, psychodiagnostics.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	17
1.1. Сутність і прояви девіантної поведінки особистості у сучасних наукових розвідках.....	17
1.2. Теоретичний аналіз причин і факторів формування поведінкових девіацій підлітків.....	10
1.3. Аналіз наукових досліджень щодо впливу сучасного соціального середовища на прояви девіантної поведінки підлітків.....	25
Висновки до розділу I.....	31
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	33
2.1. Мета, завдання та загальна організація емпіричного дослідження.....	33
2.2. Описання вибірки дослідження.....	36
2.3. Обґрунтування методів та методик емпіричного дослідження.....	38
Висновки до розділу II.....	45
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА....	47
3.1. Результати вимірювання рівнів прояву девіантної поведінки у підлітків.....	47
3.2. Результати вимірювання рівнів прояву рис характеру, акцентуацій, агресивності та самооцінки у підлітків.....	52
3.3. Результати дослідження значимих відмінностей між підлітками з повних, неповних і асоціальних сімей за типом ставлення, акцентуаціями, агресивними проявами, рівнем самооцінки.....	63

3.4. Рекомендації щодо зменшення проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища	71
Висновки до розділу III.....	74
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Складні суспільні перетворення, соціальні проблеми, превалювання меркантилізму над духовністю, нівеляція морально-етичних цінностей та установок, переважання опосередкованого спілкування над безпосереднім, надмірна діджиталізація міжособистісних взаємин, пандемічні обмеження і військові дії на території України є основними руйнівними умовами, які накладають значний негативний відбиток на формування особистості, на набуття нею певних моделей поведінки. Сьогодні особистість, яка формується, зазнає браку спілкування, відчуває постійну небезпеку, переживає втрату рідних і близьких людей, розрив звичних міжособистісних відносин й зміну усталеного способу життя. Під впливом усього вище зазначеного є ризик для формування поведінкових девіацій особистості.

Актуальність дослідження зумовлена негативними факторами, які впливають на особистість підлітків у сучасних умовах, схильністю особистості, яка формується, до бурхливої реакції на соціальні та інші руйнівні впливи та умови; а також необхідністю профілактики девіантної поведінки як основи формування й розвитку гармонійної особистості.

Проблема девіантної поведінки особистості у сучасній науковій літературі розглядається з позицій причин її виникнення, факторів впливу на особистість, профілактики й корекції негативних поведінкових реакцій. Проте потребують додаткових досліджень особливості формування девіантної поведінки у різновікових групах, серед респондентів різного соціального статусу, видів занять, серед школярів різних класів, студентської молоді, підлітків. Всі зазначені аспекти зумовили вибір теми наукового дослідження «Психологічні особливості прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища».

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка у підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити психологічні особливості прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

2. Надати методологічне обґрунтування організації емпіричного дослідження психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

3. Провести емпіричне дослідження психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

4. Здійснити аналіз результатів та запропонувати рекомендації щодо зменшення проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

Методи дослідження:

теоретичні: теоретико-методологічний аналіз наукових розвідок, присвячених проблемі девіантної поведінки, її причин, факторів і проявів;

емпіричні: 1) визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел), 2) «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т. Лірі», 3) опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків (О. Лічко, С. Подмазін), 4) методика діагностики форм та показників агресії А. Басса - А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), 5) методика визначення самооцінки (за Дж. Гілфордом);

математико-статистичні: однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Емпірична база дослідження: в дослідженні взяли участь 60 підлітків, віком 13-14 років, 25 осіб чоловічої та 35 осіб жіночої статі, які виховуються у повних, неповних, асоціальних сім'ях, з м. Павлоград. Дослідження було проведено на базі Ліцею №7 Павлоградської міської ради.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають: положення загальної, вікової, педагогічної, соціальної психології про сутність і розвиток особистості (Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко та ін.), положення сучасної системи знань про фактори, що впливають на формування девіантної поведінки (Т. Андронюк, В. Бандура, І. Басова, І. Козубовська, Р. Козубовський), загальні положення щодо форм і методів психологічної підтримки підлітків (Д. Андрейченко, О. Варгата, Л. Гурняк, Ю. Міхалець, М. Волошенко).

Теоретична значущість та наукова новизна роботи полягає у поглибленні теоретичної бази з питань девіантної поведінки особистості, її психодіагностики й профілактики; у значному розширенні уявлень про прояви девіантної поведінки у підлітків з рзним соціальним оточенням.

Практична значущість роботи полягає у тому, що результати проведеного авторкою дослідження можуть бути упроваджені в діяльність освітніх установ, організацій, які здійснюють навчальний, педагогічний, психологічний супровід підлітків; у можливостях використання результатів психодіагностики для розробки практичними психологами профілактичних і корекційних програм для роботи з підлітками з проявами девіантної поведінки.

Апробація роботи: за темою дослідження підготовлено тези до XV Міжнародна наукова конференція студентів та науковців «Практична психологія в її сучасних вимірах».

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (62 позиції), додатків (1). Зміст роботи висвітлено на 68 сторінках основного тексту і містить 10 таблиць і 14 рисунків. Загальний обсяг роботи складає 81 сторінка.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

1.1. Сутність і прояви девіантної поведінки особистості у сучасних наукових розвідках

Поняття девіантної поведінки розглядається у межах різних галузей знань, таких як педагогіка, психологія, та соціологія. У педагогічному контексті девіантна поведінка розуміється як відхилення від норм і цінностей, прийнятих у конкретному суспільстві, що виражається у порушенні процесів засвоєння соціальних норм, саморозвитку та самореалізації в рамках суспільства, до якого належить особистість. Згідно з визначенням Н. Зобенько, у психології девіантна поведінка трактується як відхилення від соціально-психологічних норм або як антисоціальна реакція на конфлікт, що виявляється у шкоді суспільству чи порушенні загальноприйнятих норм [19, с. 39]. Соціологічний підхід розглядає девіантну поведінку як масове соціальне явище, що проявляється через дії, які не відповідають офіційно встановленим або фактично визнаним нормам. Відповідно до досліджень М. Требіна, це соціальна дезорганізація, яка знаходить вираз у формах, що суперечать очікуванням суспільства [55, с. 146]. І. Козубовська та Р. Козубовський визначають девіантну поведінку як форму дезорганізації світогляду та поведінки, яка порушує моральні й правові норми, характеризується соціальною дезадаптацією і завдає шкоди як особистості, так і суспільству [21, с. 102].

З психологічної точки зору девіантна поведінка розглядається у зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією і саморуйнуванням особистості, блокуванням особистісного зростання і навіть деградацією особистості, а з медичної - як відхилення від прийнятих у даному суспільстві норм міжособистісної взаємодії: дій, вчинків, висловлювань, які здійснюються як у рамках психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології,

особливо граничного рівня [27, с. 125]. Внаслідок девіантної поведінки порушується сформований порядок і передбачуваність поведінки, виникають серйозні порушення або значні зміни соціальної системи, соціальних взаємин і соціальних норм [13, с. 233].

Авторка ґрунтовних наукових праць з психології М. Волошенко розглядає девіантну поведінку двоаспектно: як вчинок чи дію, що не відповідають ustalеним нормам і стандартам; як соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності [12, с.18]. До основних форм девіантної поведінки згадана вище дослідниця відносить такі, як: аутоагресія, алкоголізація, наркотизація, тютюнопаління, переїдання, голодування, сексуальні аномалії, надцінні психологічні захоплення (трудоголізм, фанатизм), психопатологічні захоплення (манії), характерологічні та паталогохарактерологічні реакції (емансипація, опозиція), комунікативні девіації, аморальна чи неестетична поведінка [12, с.25]. До проявів девіантної поведінки вчена відносить демонстрацію, агресію, виклик, ухиляння, бродяжництво, пияцтво, антигромадські дії, суїцид, наркоманію тощо [12, с.32].

У контексті нашого дослідження важливим саме психологічний погляд на сутність поняття «девіантної поведінки». Дослідники І. Кушнір, О. Мішкулинець і Н. Кампов класифікують девіантну поведінку на два основні типи. Перший тип охоплює суспільно-несприятливу, небезпечну поведінку, яка має негативний вплив на соціум. Другий тип пов'язаний із розвитком суспільства та відображає застарілість його соціальних норм, стандартів і критеріїв, що гальмують процеси суспільного прогресу і потребують змін [25, с. 28]. Н. Єсіна та О. Стрельнікова виділяють такі види девіантної поведінки: деструктивну (накопичення, конформізм, мазохізм), асоціальну (алкоголізм, наркоманія, суїцид) та протиправну (грабіж, убивство) [17, с. 9]. О. Христук додає до цього класифікацію, акцентуючи на таких типах: антисоціальна (деліквентна поведінка – бешкетування, хуліганство, вандалізм; кримінальна поведінка – злочини), асоціальна (сексуальні девіації, проституція, бродяжництво), та аутодеструктивна (суїцид, віктимність, фанатизм) [57, с. 22–24]. У межах цього поняття також

вживається термін «особа з девіантною поведінкою», який визначається як індивід зі стійким стереотипом поведінки, що відхиляється від норм і стандартів, прийнятих у конкретному суспільстві [5, с. 133, 135].

М. Мукан погоджується із класифікацією поведінкових девіацій на позитивні та негативні. До позитивних девіацій він зараховує нестандартність мислення та творчі ідеї, які сприяють соціальному розвитку та вказують на успішну соціалізацію особистості. Натомість негативні девіації відображають нездатність особи засвоїти позитивний соціальний досвід, пристосуватися до суспільних норм і цінностей [41, с. 106].

І. Козубовська та Р. Козубовський наголошують, що позитивні девіації підтримують прогресивний розвиток суспільства, допомагаючи долати застарілі стандарти поведінки та впроваджувати нові. Натомість негативні девіації порушують суспільні норми, дезорганізують соціальну взаємодію та загрожують встановленому порядку [21, с. 102].

Різновиди девіантної поведінки охоплюють кілька специфічних форм, серед яких виділяються: делінквентна (злочинна активність або порушення закону), аномальна (відхилення від соціальних норм у поведінці), дезадаптивна (нездатність адаптуватися до соціального середовища), асоціальна (ігнорування моральних норм і цінностей), агресивна (виявлення ворожості до оточуючих), деструктивна (руйнівна поведінка, що завдає шкоди), акцентуїтована (посилені риси характеру, що спричиняють соціальні труднощі), конфліктна (прагнення до протистояння та суперечок) і адиктивна (схильність до залежностей). Прояви девіантної поведінки у людини часто виявляються через неадекватну самооцінку, яка не дозволяє адекватно оцінити власні можливості й слабкі сторони. Серед характерних ознак також зустрічається низький рівень саморегуляції, що зумовлює імпульсивні дії та необдумані рішення. Деформація моральних норм призводить до ігнорування загальноприйнятих цінностей, тоді як відсутність критичного мислення ускладнює розпізнавання наслідків власної поведінки. Інші симптоми включають втрату сенсу життя та відчуття внутрішньої порожнечі, що блокує можливість самореалізації духовного потенціалу. Люди з девіантною

поведінкою можуть демонструвати несформованість моральних цінностей і схильність до ситуативно-егоцентричної орієнтації, коли їхні дії мотивовані виключно особистими вигодами. Психологічні проблеми часто супроводжують девіантну поведінку. Це можуть бути емоційні розлади, такі як тривожність, депресія або емоційне загрубіння. Також відзначається когнітивна деформація, що формується в результаті накопичення негативного життєвого досвіду. Недостатня продуктивність механізмів психологічного захисту лише підсилює ці проблеми, сприяючи глибокій соціальній і психологічній дезадаптації [43, с.184].

Отже, девіантна поведінка – це поведінка особистості, яка відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, завдає шкоди суспільству чи особистості, характеризується соціальною дезадаптацією особистості. Проявами девіантної поведінки особистості є емоційні проблеми, соціальна дезадаптація, деформації ціннісних орієнтацій, духовні проблеми особистості.

1.2. Теоретичний аналіз причин і факторів формування поведінкових девіацій підлітків

Девіантна поведінка особистості не виникає спонтанно, а формується під впливом сукупності причин та чинників. Девіантну поведінку провокують соціально-економічні фактори, які включають зниження рівня життя населення, соціальну нерівність, обмеженість можливостей для легального заробітку, поширення безробіття, доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх, а також неконтрольовану рекламу психоактивних речовин. Ці обставини створюють умови для формування відхилень у поведінці, адже в такому середовищі діти та підлітки шукають альтернативні шляхи самоствердження або вирішення своїх проблем. Соціально-педагогічні аспекти проявляються у кризі інституту сім'ї, вихованні в неповних сім'ях, завищених вимогах до дітей, конфліктах між батьками або між батьками й дітьми. Також важливими є відчуження підлітків від школи чи сім'ї, низький статус у колективі однолітків та недостатня кількість можливостей для позашкільної зайнятості дітей і молоді.

Соціально-культурні причини поведінкових девіацій пов'язані зі зниженням морально-етичних стандартів суспільства, поширенням кримінальної субкультури, негативним впливом медіа, лібералізацією статевої моралі та домінуванням культу сили серед молоді. Усі ці фактори створюють середовище, у якому відхилення від прийнятих норм сприймається як спосіб самовираження або протесту. Психологічні чинники девіантної поведінки включають прагнення підлітків до незалежності, бажання бути визнаними в групі однолітків, спроби самоствердитися або виглядати дорослими. Висока тривожність, низька самооцінка, акцентуації характеру, психопатії та негативні риси характеру також можуть спонукати до девіантної поведінки. Особливо це проявляється у ситуаціях, коли дитина намагається впоратися зі стресом або психологічними проблемами. Біологічні фактори поведінкових девіацій охоплюють генетичні аномалії, порушення в розумовому розвитку, дефекти зору, слуху, нервової системи, дефекти мовлення, зовнішню непривабливість або порушення у фізичній будові тіла. Також сюди відносяться вплив несприятливих екологічних умов, які можуть активізувати негативні зміни у поведінці дитини. Альтернативні поведінкові моделі, які демонструють батьки або найближче оточення, викривлюють уявлення особистості про те, як слід поводитися у суспільстві, що ще більше ускладнює її соціалізацію [43, с. 185]. Тому формування девіантної поведінки є багатофакторним процесом, у якому переплітаються економічні, педагогічні, культурні, психологічні й біологічні чинники, а також вплив оточення [44, с. 221–222; 53, с. 20–21].

До причин поведінкових девіацій також належать порушення взаємовідносин з оточенням, недостатня соціальна захищеність та сімейна занедбаність, недостатність уваги з боку суспільства (соціальна занедбаність), ігнорування або неадекватні методи впливу, негативний вплив неформальної групи однолітків [43, с.185], недостатня самостійність особистості, схильність піддаватися впливу інших, некритичність у сприйнятті й засвоєнні соціальних норм, неадекватність самооцінки й низький рівень домагань, не сформованість світогляду, негативізм, агресивність, відсутність життєвої мети, незадоволеність

собою, висока тривожність, максималізм [3, с. 9], невпевненість у завтрашньому дні, гострі соціальні конфлікти, необхідність вимушено змінювати спосіб життя або місце проживання [49, с. 406], нервові порушення (підвищена дратівливість, мстивість, підозрілість у відносинах з оточуючими, емоційна нестійкість), особливості темпераменту, соціальне сирітство, зниження самоповаги, порушення взаємовідносин з оточуючими, індивідуально-типологічні особливості та вплив пубертатної кризи [62], низький рівень самоповаги, негативне самосприйняття, оцінювання ставлення з боку значущих для людини осіб як недобррозичливого або негативного, відсутність механізмів психологічного захисту [57, с. 34, 35].

До факторів формування девіантної поведінки особистості належать біологічні, соціальні, педагогічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні (внутрішньоособистісні) [50, с.47]; психологічні бар'єри, проблеми духовності, емоційності, низький рівень до пристосування, ригідність мислення, некомпетентність, рівень самоповаги особистості та особливості локусу контролю [41, с.106], сімейне неблагополуччя, низька педагогічна культура сім'ї, недостатній рівень соціально-педагогічної та виховної роботи у закладах освіти [16, с.48].

Чинники, які впливають на формування девіантної поведінки, є багатогранними та пов'язані з різними аспектами соціального, психологічного та сімейного середовища. Однією з важливих причин є неуспішність у навчанні, яка може спричинити зниження самооцінки, втрату інтересу до соціально прийнятних форм діяльності й підвищення ризику девіантної поведінки. Навпаки, навчальна успішність формує навички самоконтролю та соціальної взаємодії, що суттєво зменшує прояви деструктивної поведінки у підлітковому середовищі [30, с. 215].

Ще одним вагомим чинником виступає відчуття відчуження та соціального неприйняття, яке може посилюватися у несприятливому шкільному середовищі. Для запобігання цьому необхідно створювати доброзичливу атмосферу в освітньому закладі, яка сприяє прийняттю підлітків та їх соціальній інтеграції. Саме відчуття приналежності до групи допомагає молоді знайти своє місце в соціальній структурі, зменшуючи ризик поведінкових відхилень [29, с. 155].

Соціально-економічні умови сім'ї також мають значний вплив. Підлітки з малозабезпечених сімей, де рівень освіти та доходів є низькими, часто стикаються з дискримінацією, насильством і недостатньою увагою з боку батьків. Це може спричинити розвиток девіантної поведінки як форми протесту або пошуку альтернативного шляху самоствердження [58, с. 313].

Сімейні обставини, такі як виховання в неповноцінній сім'ї, проблеми у стосунках між батьками й дітьми, або відсутність одного з батьків, створюють додатковий ризик. У таких умовах підлітки часто шукають моделі поведінки поза межами родини, що може привести до наслідування негативних прикладів. Це формує замкнутість, агресію, прагнення здобути авторитет у сумнівних соціальних групах і зниження поваги до загальноприйнятих норм [58, с. 313]. Згідно з А. Личко, усі чинники девіантної поведінки можна поділити на кілька груп: умови навколишнього середовища, соціальні й психологічні чинники, а також особистісні детермінанти, серед яких відзначають неадекватну самооцінку, низький рівень розвитку рефлексії, внутрішні конфлікти та проблеми із цілепокладанням [28, с. 420].

Варто зазначити, що наявність певних чинників не завжди стає визначальним у формуванні девіантної поведінки підлітка, адже його розвиток може мати різноманітні сценарії. Вплив оточення, зокрема позитивний вплив з боку друзів чи авторитетних осіб, а також високий інтелект і здатність до саморефлексії, можуть сприяти відмові від попередньої девіантної поведінки. Підлітки з такими схильностями нерідко характеризуються як недисципліновані, педагогічно або соціально занедбані, важковиховувані. Н. Максимова виділяє ключові чинники, що впливають на виникнення поведінкових девіацій серед підлітків, поділяючи їх на соціально-психологічні, психолого-педагогічні та психобіологічні. Соціально-психологічні чинники охоплюють вплив соціального оточення, відсутність підтримки з боку сім'ї чи школи. Психолого-педагогічні причини включають недоліки виховного процесу, зокрема авторитарний стиль спілкування або, навпаки, його відсутність. Психобіологічні фактори пов'язані зі

специфікою фізичного або психічного стану дитини, які можуть створювати додаткові ризики для виникнення девіантних проявів [34, с. 520].

Зумовлена дією певних чинників девіантна поведінка має трирівневу структуру: 1) відмінні від стереотипних уявлень соціуму відхилення у поведінці підлітків; 2) вчинки людини, які порушують моральні норми; 3) порушення правових норм [4, с.19-21].

Дослідник Ю. Александров наголошує на зв'язку проявів девіантної поведінки підлітків із їхньою життєздатністю, що визначається як здатність особистості долати труднощі, відновлюватися після невдач і адаптуватися до нових обставин. Підлітки, які мають такі риси, як оптимізм, самооцінка, самоефективність, незалежність, творчість, гумор і психологічна стійкість, менш схильні до девіантних проявів. Життєздатність виступає ключовим механізмом адаптації й саморегуляції, що забезпечує контроль над особистими ресурсами та емоційною сферою [1, с. 397].

Емпіричні дослідження вказують на підвищення рівня девіантної поведінки підлітків у період війни. Зокрема, підлітки, які залишаються в зоні бойових дій, демонструють вищий рівень агресії, роздратування та почуття провини порівняно з тими, хто емігрував [11, с. 33-38]. Крім того, залежність підлітків від інтернету та соціальних медіа також виявляє кореляцію з їхньою схильністю до девіантної поведінки. Ті, хто не залежить від цих платформ, зазвичай мають вищий рівень соціального інтелекту, здатність розуміти невербальну комунікацію, аналізувати поведінку інших та успішно адаптуватися в соціумі [59, с. 65]. Чинники поведінкових девіацій під час війни включають житлові труднощі, відсутність звичного середовища, почуття невпевненості та тривожності. Постійний стрес, переживання посттравматичних розладів, агресивність і конфліктність часто стають перешкодою для повноцінної соціалізації підлітків, провокуючи відхилення у поведінці. До цього додаються некомфортні умови навчання, що підсилюють почуття безпорадності й озлобленості [47, с. 187-188]. Основні чинники поведінкових девіацій у підлітків узагальнено на рис. 1.1.

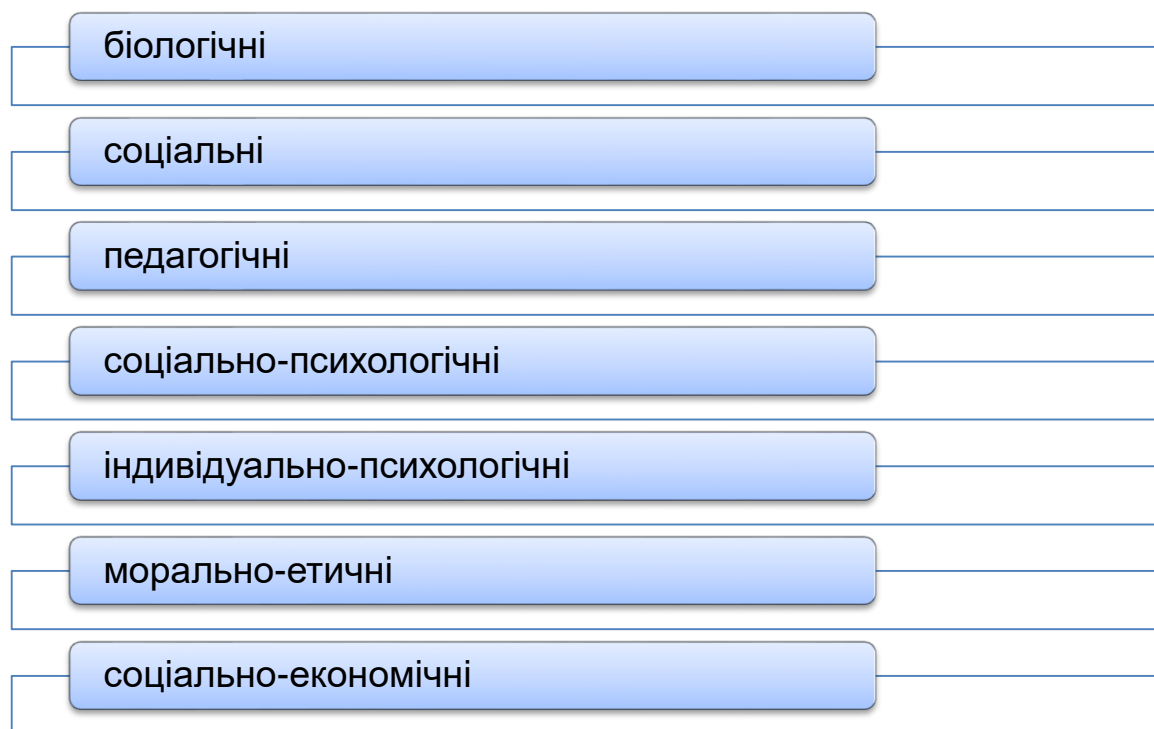

Рис.1.1. Основні чинники поведінкових девіацій [розроблено автором]

Таким чином, девіантна поведінка зумовлена біологічними, соціальними, педагогічними, соціально-психологічними та індивідуально-психологічними факторами. Основними причинами девіантної поведінки є: негативне емоційне оточення, сімейна й соціальна занедбаність, відсутність або негативний чи неграмотний виховний вплив на формування особистості, входження людини до неформальних спільнот, індивідуальні психологічні, біологічні, генетичні особливості особистості, негативний соціально-культурний простір формування особистості, низький рівень життя.

1.3. Аналіз наукових досліджень щодо впливу сучасного соціального середовища на прояви девіантної поведінки підлітків

Підлітковим віком у середньому вважається вік від 11 до 15 років. Він має значний вплив на формування дитини як особистості, супроводжується бурхливим перебігом емоцій та раптовими змінами емоційних станів. Підліткам складно буває контролювати власний психоемоційний стан, тому вони схильні до

негативних поведінкових проявів. Це може бути різного роду залежності (алкоголь, куріння, наркотики), агресивне поводження, суїцидальні нахили тощо [54, с. 190], тобто девіантна поведінка, на яку можуть вказувати такі ознаки: важконавченість (неорганізованість, неуспішність дитини); важковиховуваність (стійкі зміни поведінки: підвищена збудливість або загальмованість, агресивність, конфліктність, невміння підпорядковувати особисті інтереси колективним, швидка зміна настрою, афективність, систематично повторювані проступки); складність визначення методів педагогічного впливу [40].

Поведінкові девіації суттєво впливають на формування особистості на різних етапах розвитку. У молодшому підлітковому віці вони часто проявляються через спроби знецінити бажані об'єкти, відхід у фантазії, сублимацію або фрустрацію, яка може набувати форм агресії чи уникнення проблем. У старшому підлітковому віці більш характерними є опозиційні реакції (демонстративна негативна поведінка), реакції відмови (ігнорування вимог) та ізоляційні прояви (уникнення небажаних контактів). небезпека таких поведінкових відхилень полягає в тому, що вони поступово закріплюються в свідомості як норма. Це спотворює уявлення особистості про себе, інших людей і власну діяльність, формуючи когнітивний дисонанс і викликаючи дисгармонію в соціальних стосунках. Девіантна поведінка стає основою для подальшого порушення соціально-прийнятих норм і перетворюється на домінуючий стиль життя, що впливає на загальний розвиток особистості. Ці процеси вимагають комплексного підходу до профілактики та корекції поведінкових девіацій, орієнтуючись на створення умов для соціальної адаптації та гармонійного розвитку кожного індивіда [43, с.185].

Дослідники виокремлюють чотири групи поведінкових девіацій особистості: фізичні (пов'язані зі здоров'ям, проявляються медичними показниками); психічні (пов'язані із розумовим розвитком, проявляються психічними недоліками – затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю, олігофренією); педагогічні (відставання від навчально-виховних стандартів); соціальні (пов'язані з недотриманням соціальних норм) [51, с. 149].

У межах дослідження нами враховано думку про те, що зменшенню проявів поведінкових девіацій у підлітковому середовищі сприяють такі особистісні якості, як: впевненість – стійке позитивне ставлення до власних можливостей, що в підлітків виявляється у самоствердженні, аутосимпатії, саморозумінні і спонтанності [56, с. 15], асертивність – наявність особистісної та соціальної готовності до власної життєтворчості, здатності актуалізувати та адекватно реалізовувати власні прагнення [42, с. 5], креативність, складовими якої є допитливість, уява, схильність до ризику, складність завдань [15, с. 35]. Схильність підлітків до поведінкових девіацій може провокуватися різними негативними рисами характеру, серед яких: відчуженість, схильність до замкнутості, заздрість, скнарність, зневажливе ставлення до оточуючих, хвалькуватість, пихатість, схильність до безпідставного кепкування, причіпливість, звичка до суперечок, заперечення істини, дріб'язковість, а також прояви мізантропії [60, с. 90].

Під час аналізу особистісних характеристик важливим є врахування акцентуацій характеру. Акцентуації визначаються як «крайні варіанти норми», за яких певні риси особистості стають надмірно вираженими, що може призводити до вибіркової вразливості до окремих психогенних чинників при збереженні загальної стійкості до інших [9, с.38]. Класифікація акцентуацій, запропонована К. Леонгардом, виділяє дванадцять типів, що характеризуються унікальними рисами. Наприклад, гіпертимний тип проявляється оптимізмом, жагою діяльності, прагненням до переживань, авантюризмом і орієнтованістю на успіх. Дистимний тип, навпаки, асоціюється із загальмованістю, схильністю до побоювань і переживань. Афективно-лабільний тип передбачає нестабільність емоцій, компенсацію протилежних рис і схильність до різних еталонів поведінки. Афективно-екзальтований тип характеризується піднесеними почуттями й наснагою, а тривожний – боязкістю та покірністю. До акцентуацій, пов'язаних із соціальною поведінкою, належать демонстративний тип (самовпевненість, пихатість, схильність до маніпуляцій), педантичний тип (нерішучість, сумлінність, схильність до іпохондрії), застрягаючий тип (підозрілість,

марнославство) та збудливий тип (запальність, педантизм, орієнтація на інстинкти) [9, с.39].

Згідно з А. Лічко, виділяють такі типи акцентуацій та їх характерні риси: гіпертимний тип — рухливість, товариськість, схильність до бешкетування, непосидючість, недотримання дисципліни; циклоїдний тип — підвищена дратівливість і апатія; лабільний тип — раптові і необґрунтовані зміни настрою; астеноневротичний тип — підозрілість, капризність, схильність до стомлення та дратівливості; сензитивний тип — надмірна чутливість, сором'язливість, боязкість, замкнутість; психастенічний тип — інтелектуалізм, схильність до самоаналізу, оцінка власної і чужої поведінки, самовпевненість, нерішучість, імпульсивність; шизоїдний тип — замкнутість, стриманість, відсутність співчуття; епілептоїдний тип — плаксивість, жорстокість, самолюбство, прагнення до влади; істеріоїдний тип — егоцентризм, артистизм, демонстративність, схильність до впливу на інших; нестійкий тип — схильність до розваг, байдужість до майбутнього, слабовільність; конформний тип — бездумність, некритичність, підпорядкування авторитетам, адаптація до оточуючих [20, с. 130]. Акцентуація передбачає підсилення певної риси, що може призвести до переходу її в патологічний стан, накладаючи таким чином відбиток на особистість. Крім того, акцентуації характеру підлітків мають виразний емоційний прояв [38, с. 96, 97]. Саме типи акцентуацій мають великий вплив на формування особистісної сфери підлітків [23].

Серед особистісних якостей, які можуть спричиняти агресивну поведінку, виділяють емоційну нестійкість, сором'язливість, високу конфліктність, максималізм, підвищену тривожність; прагнення до самостійності, небажання примирятися з надмірним батьківським піклуванням, почуття дорослості, що виражається в тому, що рівень домагань підлітка передбачає його майбутнє становище, якого він фактично ще не досяг; прагнення до незалежності, самоствердження й самовизначення [14, с. 10, 31]; надмірна запальність [24], емоційна нестабільність, амбівалентність почуттів, невпевненістю, прагненням до самостійності і самоповаги [18, с. 198], підвищену ворожість та подразливість,

завищений рівень тривожності та депресії, збільшена реактивна емоційність, негативно забарвлена афективність, перевищена самооцінка, низький рівень розвитку інтелектуальних здібностей, антисоціальна спрямованість особистості, заздрисність, схильність до приписування оточуючим агресивних намірів [52, с.156], нехтування загальнолюдськими цінностями, аморальність, антигуманність [48, с.134], низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка й рівень домагань), емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків, низький рівень соціальної адаптації [39, с. 139–140]. Це все описане має негативний вплив на оточення підлітка й на нього самого.

Залежно від особистісних характеристик і схильності підлітків до девіацій у поведінці виділяє чотири групи підлітків:

1) підлітки, що характеризуються аномальними, аморальними, примітивними потребами, деформованими цінностями і відносинами, егоїзмом, байдужістю до переживань інших, відсутністю авторитетів, цинізм, озлобленість, грубість. У їхній поведінці переважає фізична агресивність;

2) підлітки, що характеризуються деформованими потребами і цінностями, загостреним індивідуалізмом, прагненням зайняти привілейоване положення за рахунок утиску слабших і молодших, ситуативним прагненням до фізичної агресивності;

3) підлітки, для яких характерний конфлікт між деформованими і позитивними потребами, однобічність інтересів, брехливість, непрямую і вербальною агресією;

4) підлітки, які мають слабо деформовані потреби, обмежене коло спілкування, характеризуються безвіллям, недовірливістю, мстивістю [8, с.190].

До позитивних особистісних рис сучасних підлітків можна віднести такі, як: товариськість, емоційна стійкість, стриманість, експресивність, сміливість, дипломатичність, впевненість у собі, високий рівень самоконтролю, адекватність самооцінки. Негативні риси включають замкнутість, емоційну нестабільність,

надмірну експресивність, підвладність почуттям, нерішучість, жорстокість, підозрілість, тривожність, консерватизм, радикалізм, конформізм, а також неадекватну самооцінку.

Негативний вплив поведінкових девіацій на розвиток особистості проявляється у зниженні рівня соціального інтелекту. Це виражається в недостатньому розумінні зв'язку між власними вчинками і їх наслідками, в порушенні соціальних норм, відсутності розуміння невербальної поведінки оточуючих та труднощах у міжособистісних взаємодіях. Також це характеризується схильністю до конфліктів і неприязню до позицій інших людей [22, с.110], а також посиленою комунікацією з девіантним середовищем, де девіантні вчинки схвалюються, що закріплює відповідну мотивацію і суб'єктивний сенс такої поведінки для особистості загалом [57, с.34, 35].

Формування девіантної поведінки відбувається через кілька етапів: дошкільний вік, коли соціальні навички ще не сформовані або недостатньо розвинені; молодший шкільний вік, коли виникають негативні моральні позиції і неприйняття колективних норм; підлітковий період, коли починаються порушення суспільних норм поведінки.

Для запобігання девіантним проявам та негативному впливу девіантної поведінки на особистісний розвиток необхідно здійснювати комплексну профілактичну діяльність. Така робота повинна починатися з ретельного вивчення проблем і потреб осіб, схильних до девіантної поведінки. Тому профілактика девіантних проявів повинна бути системним процесом. Важливо організувати сімейні консультації, тренінги, лекції та інші заходи, що сприяють формуванню корисних соціальних навичок. Профілактичну роботу можуть проводити соціальні служби, які активно інформують громадськість про проблему девіантної поведінки, діяльність різних організацій і громадських ініціатив щодо її подолання, а також сприяють популяризації здорового способу життя [37, с.5].

Девіантна поведінка негативно позначається на психічному, інтелектуальному, фізіологічному розвитку особистості, її когнітивній сфері та соціалізації.

Висновки до розділу I

У першому розділі кваліфікаційної роботи висвітлено сутність і прояви девіантної поведінки, здійснено теоретичний аналіз причин і факторів поведінкових девіацій, впливу сучасного соціального середовища на прояви девіантної поведінки підлітків. Це наводить на такі висновки:

1. Проаналізовано сутність і прояви девіантної поведінки особистості у сучасних наукових розвідках. Девіантна поведінка – це поведінка особистості, яка відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, завдає шкоди суспільству чи особистості, характеризується соціальною дезадаптацією особистості. Проявами девіантної поведінки особистості є емоційні проблеми, соціальна дезадаптація, деформації ціннісних орієнтацій, духовні проблеми особистості.

2. Здійснено теоретичний аналіз причин і факторів формування поведінкових девіацій підлітків. У ході вивчення причин і факторів девіантної поведінки ми встановили, що девіантна поведінка зумовлена біологічними, соціальними, педагогічними, соціально-психологічними та індивідуально-психологічними факторами. Основними причинами девіантної поведінки є: негативне емоційне оточення, сімейна й соціальна занедбаність, відсутність або негативний чи неграмотний виховний вплив на формування особистості, входження людини до неформальних спільнот, індивідуальні психологічні, біологічні, генетичні особливості особистості, негативний соціально-культурний простір формування особистості, низький рівень життя

3. Проведено аналіз наукових досліджень щодо впливу сучасного соціального середовища на прояви девіантної поведінки підлітків. Розглядаючи вплив девіантної поведінки на формування особистості, ми з'ясували, що

негативний вплив поведінкових девіацій на особистість відображається у низькому рівні соціального інтелекту, проявляється у недостатній вираженості здібностей розуміння зв'язку між поведінковими вчинками та їх наслідками; у нівелюванні соціальних норм; відсутності розуміння невербальної поведінки оточуючих, у труднощах міжособистісної взаємодії; характеризується конфліктністю та неприйняттям позиції оточення. Девіантна поведінка негативно позначається на психічному, інтелектуальному, фізіологічному розвитку особистості, її когнітивній сфері та соціалізації.

РОЗДІЛ II

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

2.1. Мета, завдання та загальна організація емпіричного дослідження

Для визначення особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища проведено емпіричне дослідження. Учасниками дослідження стали 60 осіб. Програма дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища передбачала такі етапи: організаційний – визначення кола респондентів, отримання згоди опитуваних на участь у дослідженні, підбір методик психодіагностики, емпіричний – проведення психодіагностичної роботи, узагальнювальний – інтерпретація, аналіз результатів емпіричного пошуку (рис.2.1).

Організаційний етап дослідження також передбачав аналіз психолого-педагогічних досліджень із питань девіантної поведінки, її причин, проявів, впливу на особистість підлітка та його оточення. Емпіричний етап дослідження проводився у формі психологічного діагностування. На узагальнювальному етапі дослідження було сформульовано висновки про особливості прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити психологічні особливості прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища.

Завданнями емпіричного дослідження є:

- обґрунтувати мету, завдання, загальну організацію дослідження, методи і методики;

- здійснити вимірювання рівня прояву схильності підлітків до агресивної, девіантної, адиктивної поведінки;
- здійснити вимірювання рівня прояву самооцінки, рівня агресивності та властивостей характеру і підлітків.
- провести вимірювання значимих відмінностей за рівнем прояву схильності до девіантної поведінки підлітків з різних типів сімей;
- узагальнити результати, сформулювати висновки та рекомендації.

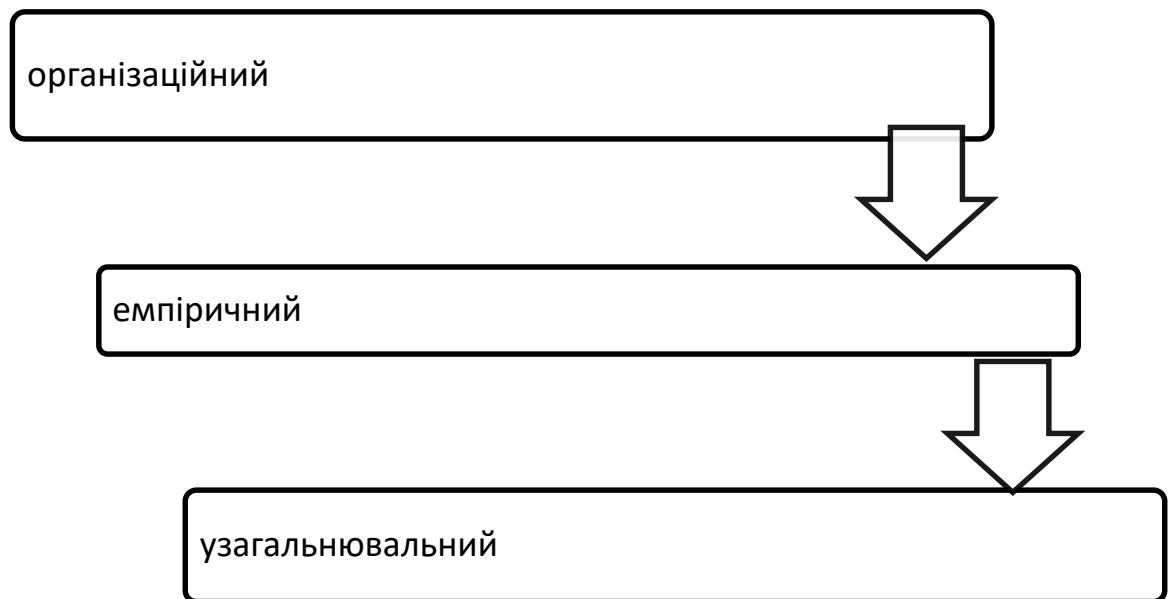

Рис.2.1. Етапи емпіричного дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища

Основні принципи емпіричного дослідження включають: науковість, методичну обґрунтованість, добровільність, різнобічність, анонімність та об'єктивність. Принцип науковості був дотриманий завдяки врахуванню досягнень науковців щодо природи, причин, факторів і проявів девіантної поведінки серед підлітків. Методична обґрунтованість дослідження забезпечена правильним вибором психодіагностичних методик для вивчення девіантної поведінки в умовах сучасного соціального середовища підлітків. Участь у дослідженні була добровільною для всіх залучених респондентів. Різнобічність

дослідження досягнута завдяки використанню різноманітних методик психодіагностики. Інформація про прізвище, ім'я та по батькові респондентів не публікувалася, що забезпечило анонімність опитування. Використання валідних методик психодіагностики гарантує об'єктивність дослідження. Дослідження проводилося протягом вересня 2024 року.

Гіпотези дослідження:

Концептуальна гіпотеза – прояви схильностей до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки відмінні у підлітків з різних типів сімей.

Емпіричні гіпотези:

- 1) існують значимі відмінності за проявом адиктивної поведінки у підлітків з неповних і асоціальних сімей та підлітків з повних сімей;
- 2) існують значимі відмінності за проявом агресивної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей;
- 3) існують значимі відмінності за проявом делінквентної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей.

Послідовність тестування респондентів включала такі етапи:

1. Визначення мети та очікуваних результатів.
2. Забезпечення конфіденційності відповідей.
3. Ознайомлення респондентів із змістом тесту та його інструкцією.
4. Встановлення часу для виконання тесту.
5. Збір соціально-демографічної інформації.
6. Надання відповідей на запитання респондентів.

До початку тестування ми також врахували такі рекомендації. Психолог повинен попередньо ознайомитися з тестом і, якщо можливо, спробувати застосувати його на собі або іншій людині. Це дозволяє уникнути помилок, які можуть виникнути через недостатнє розуміння специфіки тестування. Важливо заздалегідь забезпечити, щоб респонденти чітко розуміли процес тестування та інструкції до нього. Під час тестування слід контролювати, щоб респонденти працювали самостійно, без зовнішнього впливу один на одного. Необхідно

використовувати перевірену та обґрунтовану процедуру обробки та інтерпретації результатів, щоб уникнути помилок на етапі аналізу.

Отже, емпіричне дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища складалося з організаційного, емпіричного й узагальнювального етапів. психодіагностування проявів поведінкових девіацій у підлітковому середовищі;

- вивчення взаємозв'язку між схильністю підлітків до девіантної поведінки і їхнім соціальним оточенням;
- вивчення зумовленості поведінкових девіацій у підлітковому середовищі різними їх особистісними характеристиками;
- інтерпретація отриманих емпіричних даних і формулювання висновків про детермінованість схильності сучасних підлітків до поведінкових девіацій особливостями їх соціального оточення й особистісними характеристиками їх самих.

2.2. Описання вибірки дослідження

Здійснюючи вибірку дослідження, ми врахували наукові погляди особливостей і умов становлення особистості, особливості становлення і розвитку людини як предмета пізнання та у її взаємодії із оточенням. При виборі методології дослідження ми керувалися загальноприйнятими методологічними підходами в психології, зокрема системним, діяльнісним, особистісно орієнтованим. Використання у межах нашого дослідження особистісно орієнтованого підходу зумовлено тим, що за цим підходом всі психічні процеси, властивості і стани розглядаються як притаманні конкретній людині, що вони є похідними від індивідуального і суспільного функціонування людини і визначаються її закономірностями. Особистісно орієнтований підхід – це принцип особистісної зумовленості всіх психічних явищ людини, її діяльності, її індивідуально-психологічних особливостей.

Учасниками дослідження стали 60 осіб віком 13, 14 років. Дані про респондентів дослідження подано у додатку А.

Для вивчення особливостей прояву девіантної поведінки підлітків нами сформовано вибірку таким чином, щоб можна було охопити підлітків із різним соціальним оточенням. Тому нами обрано підлітків із повних, неповних, асоціальних, прийомних, багатодітних неповних сімей. Узагальнені вибірку подано на рис. 2.1 – 2.3.

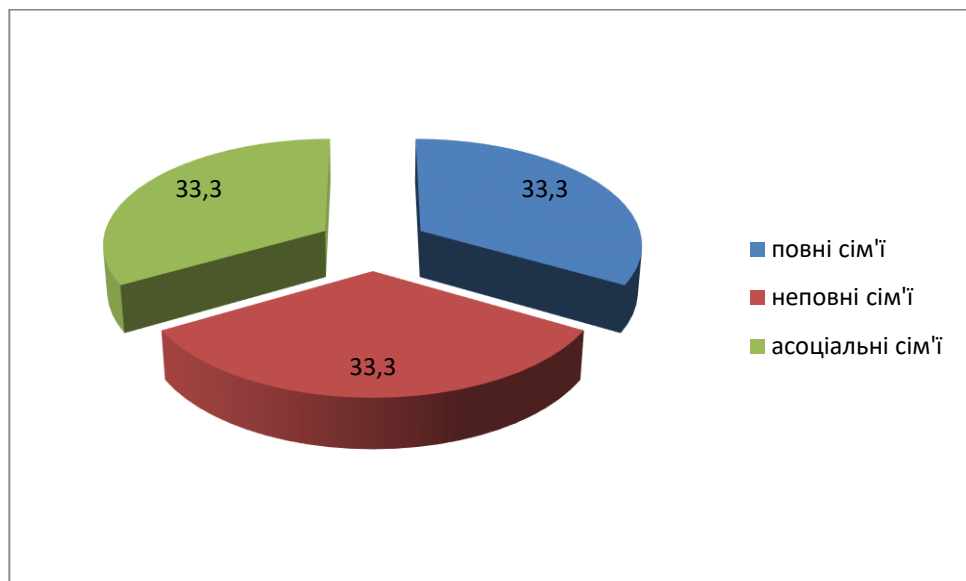

Рис.2.1. Соціальне оточення вибірки, %

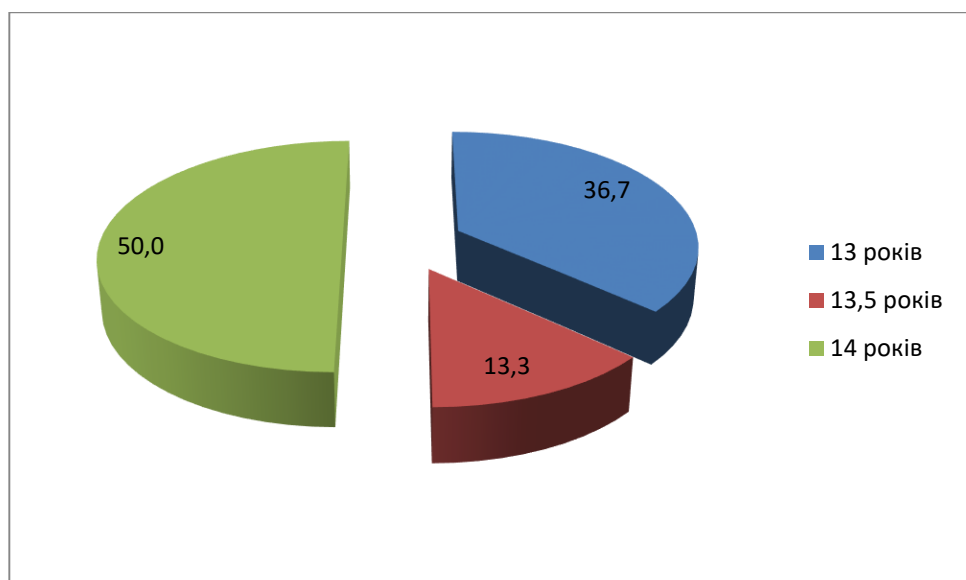

Рис.2.2. Віковий склад респондентів емпіричного дослідження

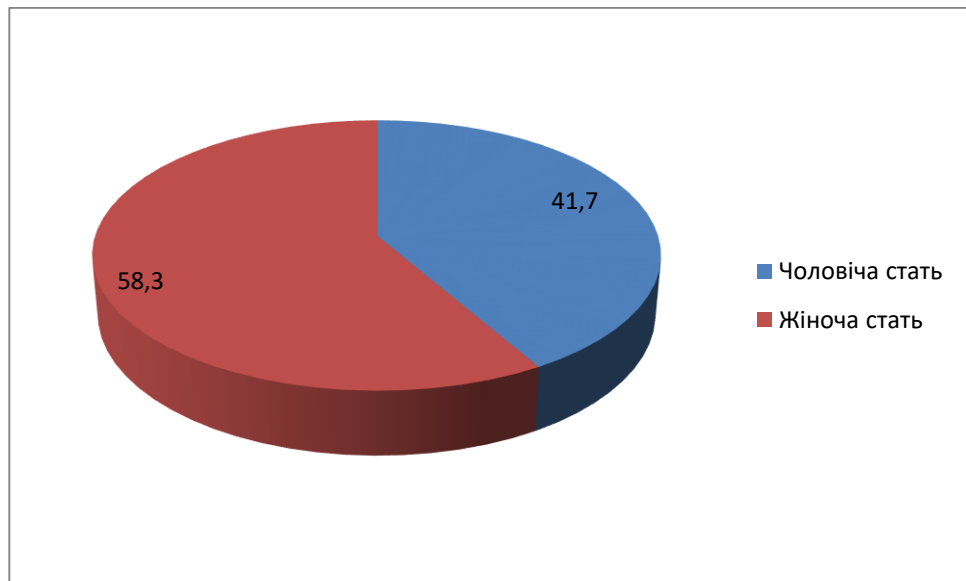

Рис.2.3. Гендерний склад респондентів емпіричного дослідження, %

Отже, для проведення емпіричного дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті соціального оточення нами сформовано вибірку у складі 60 підлітків, віком 13-14 років, 25 осіб чоловічої та 35 осіб жіночої статі, які виховуються у різному соціальному оточенні, тобто походять із повних, неповних, асоціальних сімей.

2.3. Обґрунтування методів та методик емпіричного дослідження

Задля вирішення завдань дослідження ми скористалися такими загальнонауковими методами:

– теоретичний аналіз педагогічної, психологічної та методичної літератури (періодичні видання, матеріали науково-практичних конференцій, наукові статті) та узагальнення отриманої інформації;

емпіричні методи: психодіагностичні: визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел), «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т. Лірі», опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків (О. Лічко, С. Подмазін), методика діагностики

форм та показників агресії А. Басса - А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), методика визначення самооцінки (за Дж. Гілфордом);

математико-статистичні: кількісний, якісний, порівняльний, кореляційний (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена), дисперсійний (ANOVA) аналіз.

При виборі методології для дослідження взаємозв'язку девіантної поведінки підлітків з їх особистісними рисами, ми спиралися на загальноприйняті підходи в психології, зокрема системний, діяльнісний та особистісно орієнтований. Застосування системного підходу базується на його здатності забезпечувати багатовимірне та багаторівневе вивчення об'єкта, який має ієрархічну структуру. Цей підхід дозволяє класифікувати властивості об'єкта з огляду на його полідетермінованість та вивчати його розвиток. Враховуючи принципи системного підходу, ми враховували цілісність, новизну властивостей системи, її функціональну детермінованість, взаємодію з навколишнім середовищем та постійний розвиток.

Важливим елементом нашого дослідження є діяльнісний підхід, який у психології розглядається як методологічна і теоретична основа для вивчення психічних феноменів через призму діяльності. Це дозволяє вивчати, як діяльність опосередковує психічні процеси та впливає на розвиток особистості. Використання особистісно орієнтованого підходу обумовлено тим, що цей підхід вважає психічні процеси та властивості специфічними для кожної людини, і вони є результатом її індивідуального та соціального функціонування. Особистісно орієнтований підхід дозволяє зосередити увагу на мотивах, цілях, а також на унікальності психологічного складу особистості. Основним методом у нашому дослідженні є генетико-моделювальний метод, що ґрунтується на принципах єдності біологічного і соціального аспектів, креативності, рефлексивного релятивізму та єдності експериментальної і генетичної ліній розвитку особистості. Цей метод дозволяє аналізувати психічні явища не ізольовано, а в контексті їх взаємозв'язку та розвитку, забезпечуючи цілісне розуміння [33].

Під час вибору методик психологічного діагностування нами враховано, що підлітки є особистостями, процес формування яких ще не завершено, тому вони

наділені рядом нестійких особистісних рис. Загалом, учені характеризують підлітковий вік як переломний, перехідний, критичний, адже у цей період здійснюється становлення якісних новоутворень, трансформація взаємин з дорослими та однолітками, закладання основ свідомої поведінки; актуалізація ряду поведінкових реакцій, формування агресії, негативізму, негативної конкуренції [46, с. 148]. Формування провідних особистісних якостей підлітків здійснюється під впливом зміни умов життя і діяльності підлітка, перебудови психіки, появи нових форм взаємодії між однолітками, зміни суспільного статусу, позиції, становища в колективі, посилення вимог до підлітків з боку дорослих [7, с.786].

Для визначення схильності до девіантної поведінки у підлітків нами використано методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» (А. Н. Орел) із 98 та 107 тверджень у чоловічому та жіночому варіантах відповідно. Вони передбачають стверджувальну й заперечну відповідь. Отримані за цією методикою емпіричні дані розмежовуються за шкалами: шкала установки на соціально-бажані відповіді, шкала схильності до подолання норм і правил, шкала схильності до адиктивної поведінки, шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, шкала схильності до агресії та насильства, шкала вольового контролю емоційних реакцій, шкала схильності до деліквентної поведінки (чоловічий варіант); шкала установки на соціально-бажані відповіді, шкала схильності до подолання норм і правил, шкала схильності до адиктивної поведінки, шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, шкала схильності до агресії та насильства, шкала вольового контролю емоційних реакцій, шкала схильності до деліквентної поведінки, шкала прийняття жіночої соціальної ролі [10].

Оскільки нами припущено, що схильність підлітків до девіантної поведінки детермінується їхніми особистісними якостями, то нами ухвалено рішення взяти до уваги ті якості, які відображені в акцентуаціях характеру підлітків. Для підлітків з гіпертимним типом акцентуацій характеру характерні такі риси, як висока контактність, комунікабельність, оптимізм, ініціативність, організаторські

здібності та лідерські якості. Водночас підлітки з циклоїдним типом акцентуацій виявляються емоційно нестабільними, менш комунікабельними, схильними до песимізму, депресивності та вразливості, інколи навіть із суїцидальними нахилами. Підлітки з лабільним типом акцентуацій відзначаються емоційною нестійкістю, чутливістю, тривожністю та схильністю до самотності, їхнє ставлення до оточення часто буває крайнім. Особам з астено-невротичним типом акцентуацій притаманні підвищена втомлюваність, нервозність, схильність до іпохондрії та дратівливості. Підлітки з сензитивним типом акцентуацій часто переживають відчуття власної неповноцінності, виявляють альтруїзм, співчуття, сором'язливість, боязкість, а також мають низький рівень контактності. Підлітки з тривожно-педантичним типом акцентуацій виявляють нерішучість, песимізм, формалізм у діях і схильність до нав'язливих роздумів і самоаналізу.

Інтровертовані підлітки з типовими акцентуаціями характеризуються замкнутістю, низькою комунікабельністю, чутливістю, упертістю та гнучкістю, а також проявами суїцидальних нахилів. Підлітки з збудливим типом акцентуацій часто переживають емоційну нестабільність, озлобленість, жорстокість, агресивність та самозакоханість. Демонстративні підлітки виявляють егоцентризм, жадобу до уваги, самозамилування та прагнення до захоплення і співчуття від оточення. Для підлітків з нестійким типом акцентуацій характерні слабівільність, апатія, схильність до суїцидальних думок, підвищена сугестивність і відсутність мотивації до дій. Для психодіагностичної роботи було обрано модифікований опитувальник для визначення типів акцентуацій характеру підлітків (О. Лічко, С. Подмазін). Згідно з цим інструментом можна виявити такі типи акцентуацій: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, інтровертований, збудливий, демонстративний та нестійкий.

Під час вибору методик психодіагностування нами взято до уваги, що позитивні та негативні риси підлітків проявляються у їх поведінці та ставленні до оточення, яке може бути авторитарним, егоїстичним, агресивним, підозріливим, покірливим, залежним, альтруїстичним, доброзичливим. Підліткам із

авторитарним типом ставлення до оточення властиві владність, упевненість, деспотизм, наполегливість, організованість, лідерство. Підлітки, які демонструють егоїстичний тип ставлення до оточення, мають такі особистісні якості, як: самозакоханість, розважливість, незалежність, себелюбність, хвалькуватість, зарозумілість, егоїзм, егоцентризм, схильність до суперництва. Для підлітків із агресивним типом ставлення до оточення характерними є ворожість, упертість, асоціальність, вимогливість, відвертість, різкість, іронічність, дратівливість. Підозріливий тип ставлення до оточення засвідчується наявністю у підлітків таких особистісних якостей, як: відчуженість, образливість, невдоволеність, невпевненість, критичність, нетоваристська, замкнутість, скептичність, розчарованість, скритність, негативізм, агресивність. Особи із покірливим типом ставлення до оточення проявляють насамперед покірність, слабовольність, почуття провини, пасивність, компромісність, сором'язливість. Невпевненість собі, нав'язливі страхи, побоювання, тривожність, боязкість, безпомічність, довірливість, конформність свідчать про переважання у підлітків залежного типу ставлення до оточення. Про доброзичливий тип ставлення підлітків до оточення свідчать такі особистісні якості, як: люб'язність, гнучкість, компромісність, конформність, ініціативність, ентузіазм, дружелюбність, товариськість, прагнення любові й визнання. Підлітки із альтруїстичним ставленням до оточення характеризуються супервідповідальністю, делікатністю, м'якістю, добротою, співчутливістю, турботливістю, ласкавістю, оптимізмом, чуйністю й безкорисністю [45, с.99-103].

Для діагностики поведінкових особливостей підлітків було обрано методику «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т. Лірі», яка дозволяє оцінювати поведінку респондентів у трьох основних аспектах: домінування - покора, дружелюбність - агресивність, емоційність - аналітичність. Ці фактори, зокрема домінування та підкорення, дружелюбність і агресивність, є важливими для загального сприйняття особистості в контексті міжособистісних взаємодій. У рамках нашого дослідження особливу увагу приділено можливості оцінки різних типів ставлення до оточення, таких як авторитарність, егоїзм, агресивність,

підозрілість, покірність, залежність, доброзичливість та альтруїзм. Опитувальник складається з 128 оціночних суджень, кожне з яких відноситься до одного з восьми типів стосунків, що включають 16 пунктів, які впорядковані за зростаючою інтенсивністю. Така структура дозволяє отримати глибоке уявлення про індивідуальні особливості міжособистісної поведінки підлітків.

До особистісних якостей, які зумовлюють поведінкові девіації, можна віднести агресивність підлітків [8, с. 190], збудливість, нестійкість емоційної сфери, схильність до конфліктів, внутрішні суперечності [2, с. 16]. З огляду на це, у програму емпіричного дослідження нами взято ще й методику на визначення агресивності – методика діагностики форм та показників агресії А. Басса - А. Дарки (адаптація А.К. Осницького). За нею встановлюються такі прояви агресивності, як: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, роздратування, підозріливість, образливість, почуття провини.

Дослідники емпірично доводять кореляцію між рівнем самооцінки особистості й проявами девіантної поведінки (чим більш неадекватний рівень самооцінки (неадекватно занижений або неадекватно завищений), тим вище показники поведінкових девіацій [32, с. 29], причому занижена самооцінка підлітка зазвичай провокує аутоагресію [31, с. 90], між наявністю внутрішньособистісних конфліктів та девіантною поведінкою [6, с. 14, 15], між акцентуаціями характеру та агресивною поведінкою [36, с. 97], між превалюванням у конфліктах конкуренції або суперництва [61, с.110]. Взаємозумовленість проявів агресивності та особистісних якостей має певні гендерні особливості. Емпірично доведеним вважається взаємозв'язок між агресивністю і прагненням домінування в осіб чоловічої статі, між агресивністю й відчуттям тривоги і провини у представників жіночої статі [6, с.5], між сенситивністю, вразливістю й агресивністю у дівчат та між підвищеною емоційністю, відсутністю самоконтролю і самовладання й агресивністю у хлопців [6, с.5].

Дослідники також вказують на превалювання вербальної й непрямой агресивності у дівчат та фізичної агресивності й комунікативної ворожості – у

хлопців [35, с. 174]. З огляду на описане вище, нами обрано методику визначення самооцінки [26, с.199], за якою досліджуваному пропонується оцінити наявність в ідеальному своєму «Я» та реальному набору певних рис, зокрема таких як: поступливість, сміливість, нестримність, наполегливість, поспішність, комунікабельність, неорганізованість, цілеспрямованість, боягузтво, безпечність, турботливість, грубість, терпеливість, самовпевненість, енергійність, байдужість, активність, впертість, красномовність, доброзичливість. Ця методика дає змогу встановити такі рівні самооцінки: низький, занижений, адекватний, завищений, високий.

Отже, для проведення емпіричного дослідження особливостей прояву девіантної поведінки підлітків обрано такий психодіагностичний інструментарій: визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел), «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т. Лірі», опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків (О. Лічко, С. Подмазін), методика діагностики форм та показників агресії А. Басса - А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), методика визначення самооцінки (за Дж. Гілфордом).

Вибрані методики психодіагностики та сама процедура їх проведення відповідають таким критеріям: а) простота і низька трудомісткість, що дозволяє провести дослідження незалежно від рівня складності тесту, мінімізуючи фізичні та психологічні зусилля, необхідні для виконання методики; б) доступність і ясність для обох учасників процесу — психолога і респондента; в) чіткість та стислість інструкцій, що сприяє ефективному налаштуванню досліджуваного на відповідальну роботу і зменшує ймовірність зовнішніх факторів, які можуть спотворити результати; г) відсутність сторонніх перешкод, таких як шум чи присутність інших осіб, що забезпечує оптимальні умови для тестування.

Висновки до розділу II

У другому розділі кваліфікаційної роботи висвітлено мету, завдання, загальну організацію емпіричного дослідження, описано його вибірку, методи і методики. Це наводить на такі висновки:

1. Визначено мету, завдання, загальну організацію емпіричного дослідження. Метою дослідження є вивчення особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища. До завдань дослідження нами віднесено: вивчення взаємозв'язку між схильністю підлітків до девіантної поведінки і їхнім соціальним оточенням; вивчення зумовленості поведінкових девіацій у підлітковому середовищі різними їх особистісними характеристиками; інтерпретація отриманих емпіричних даних і формулювання висновків про детермінованість схильності сучасних підлітків до поведінкових девіацій особливостями їх соціального оточення й особистісними характеристиками їх самих. Загальна організація дослідження передбачала три етапи: організаційний, емпіричний, узагальнювальний.

2. Описано вибірку емпіричного дослідження вивчення особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища. Для проведення емпіричного дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті соціального оточення нами сформовано вибірку у складі 60 підлітків, віком 13-14 років, 25 осіб чоловічої та 35 осіб жіночої статі, які виховуються у різному соціальному оточенні, тобто походять із повних, неповних, асоціальних, прийомних, багатодітних неповних сімей.

3. Обґрунтовано методи емпіричного дослідження вивчення особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища. Для проведення емпіричного дослідження особливостей прояву девіантної поведінки підлітків обрано такий психодіагностичний інструментарій: Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел), «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т.

Лірі», опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків (О. Лічко, С. Подмазін), методика діагностики форм та показників агресії А. Басса - А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), методика визначення самооцінки (за Дж. Гілфордом).

РОЗДІЛ III

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

3.1. Результати вимірювання рівнів прояву девіантної поведінки у підлітків

У межах емпіричного дослідження психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища нами проведено психологічне діагностування за методикою визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел) виокремлених нами груп підлітків (підлітки з повних, неповних, асоціальних сімей).

У межах сформованої нами вибірки було виокремлено такі групи респондентів: підлітки з повних сімей (20 осіб); підлітки з неповних сімей (20 осіб); підлітки з асоціальних сімей (20 осіб). Отримані емпіричні дані у розрізі виокремлених груп подаємо нижче.

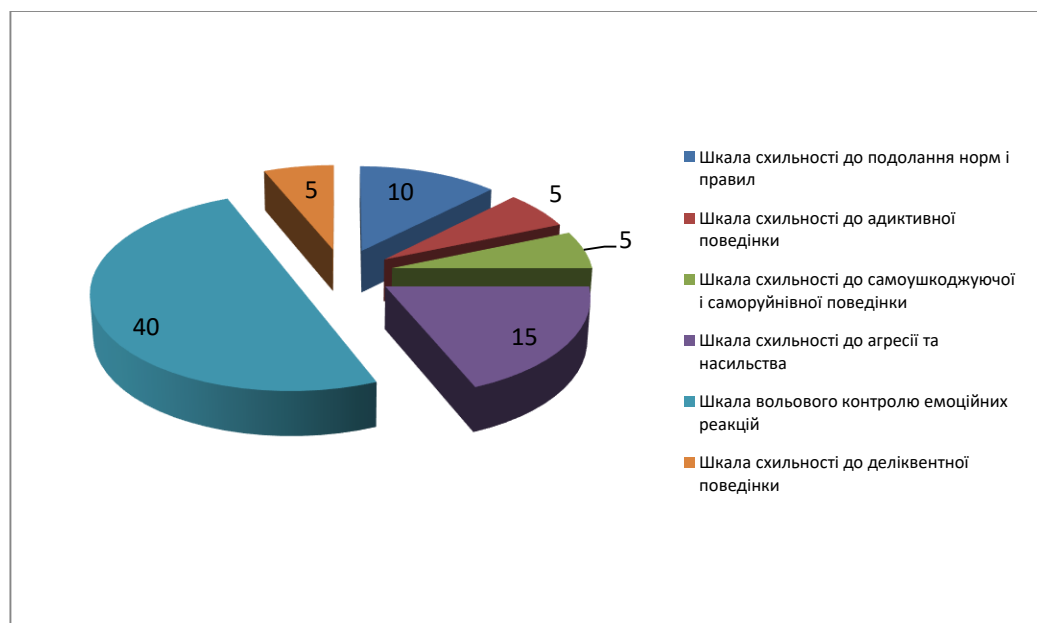

Рис. 3.1. Схильність підлітків з повних сімей до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки, %

Як видно з рис. 3.1, підлітки із повних сімей найбільшою мірою схильні до подолання норм і правил (10% досліджуваних). Це означає, що за певних умов вони здатні порушувати усталені у соціумі норми і правила. Також 15% досліджуваних мають схильність до проявів агресії та насильства. Також 40% опитаних мають здатність до вольового контролю емоційних реакцій, тобто вони можуть контролювати свій емоційний стан, що дає змогу уникати поведінкових девіантних реакцій. Також по 5% опитаних проявили схильність до адиктивної, самоушкоджуючої, деліквентної поведінки.

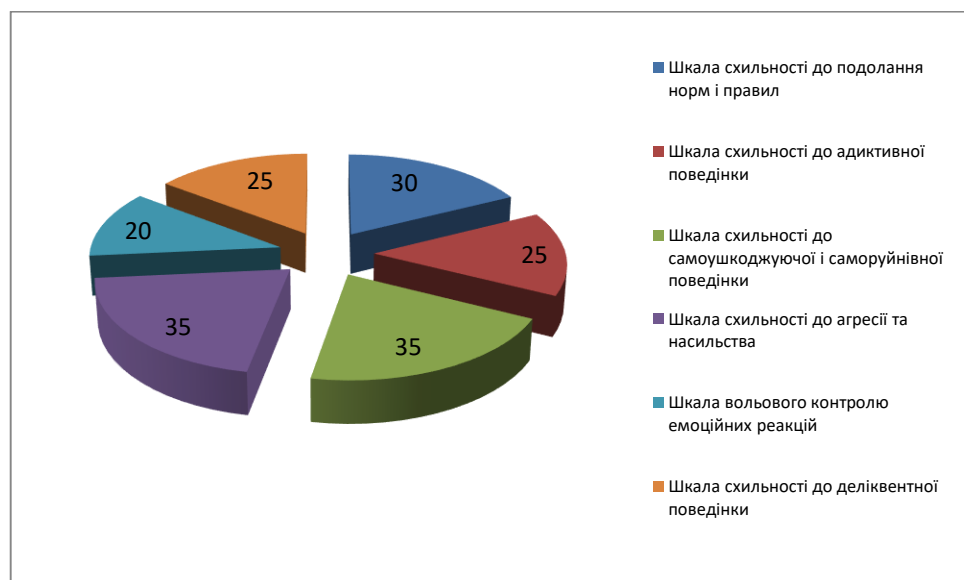

Рис. 3.2. Схильність підлітків з неповних сімей до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки, %

На основі даних рис.3.2 можна стверджувати, що 30% підлітків із неповних сімей мають схильність до подолання норм і правил поведінки. Ще пр. 35% досліджуваних можуть проявляти схильність до насильства й агресії, до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки. По 25% опитаних проявили схильність до адиктивної, деліквентної поведінки. 30% досліджуваних мають

вольовий контроль над емоційним станом. Описане вище свідчить про високу схильність підлітків із неповних сімей до поведінкових девіацій.

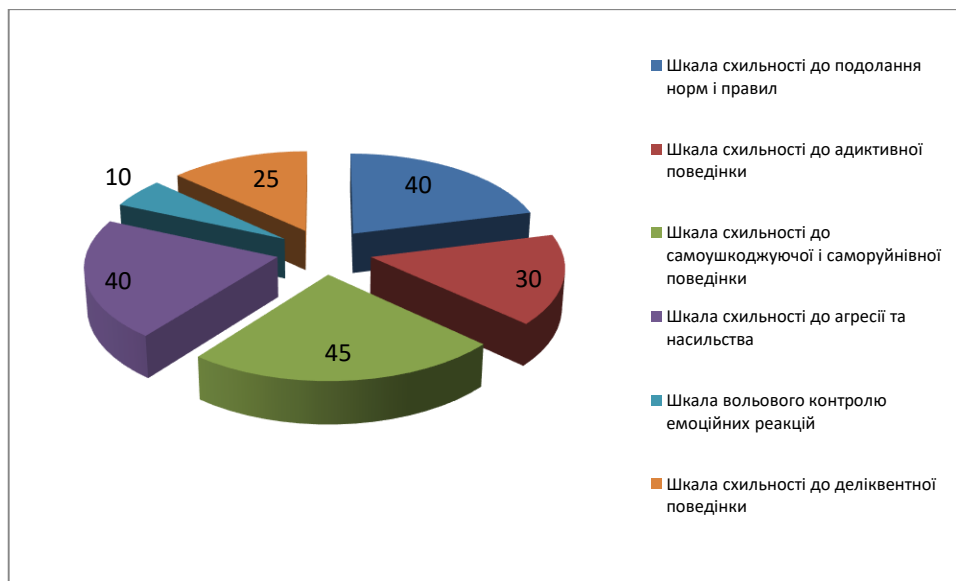

Рис. 3.3. Схильність підлітків з асоціальних сімей до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки, %

Як видно з рис. 3.3, 45% підлітків із асоціальних сімей мають схильність до самоушкоджуючої, саморуйнівної поведінки. 40% опитаних схильні до агресії та насильства. 30 % досліджуваних схильні до адиктивної поведінки. 25% респондентів мають схильність до деліквентної поведінки. І тільки 10% опитаних мають вольовий контроль над емоційними реакціями. Така тенденція є вкрай негативною і потребує корекційного втручання.

У межах емпіричного дослідження нами було зроблено порівняльний аналіз за шкалами взятої для психодіагностики методики (рис. 3.4).

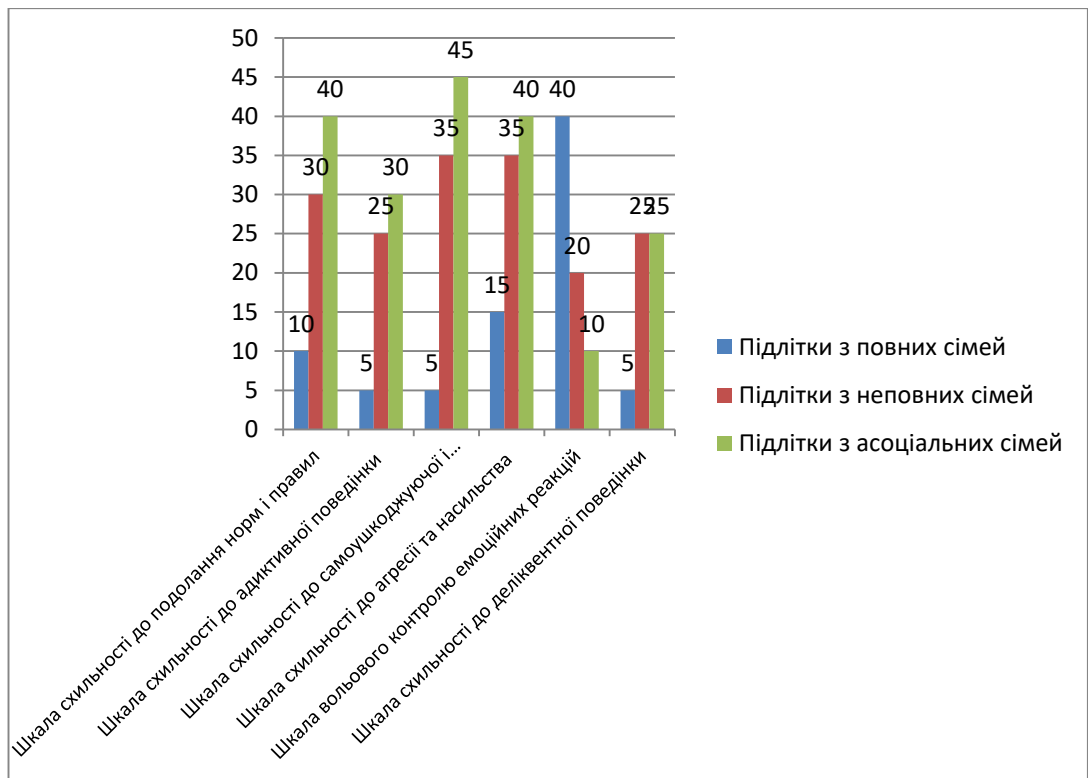

Рис. 3.4. Порівняльний аналіз емпіричних даних за методикою визначення схильності до адиктивної, агресивної, деликвентної поведінки (А. Н. Орел), %

Як видно з рис.3.4, найбільшу схильність до подолання норм і правил поведінки мають підлітки з асоціальних сімей (40% досліджуваних), а найменшу – підлітки з повних сімей (10% респондентів). Ці підлітки можуть вдаватися до порушення шкільних правил, до ігнорування нормами поведінки, до визначення власних стандартів тощо.

Також майже однакову схильність до адиктивної поведінки мають підлітки з неповних й асоціальних сімей (25 і 30% респондентів відповідно). Найменш схильними до адиктивної поведінки є підлітки з повних сімей (5% опитаних). Такі підлітки можуть займатися пошуком нових, не завжди безпечних вражень, проявляти різні види залежностей, характеризуватися неконтрольованим прагненням до задоволення певних потреб або переживань.

Найбільш схильними до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки є підлітки з асоціальних сімей (45% досліджуваних), дещо меншу схильність проявляють підлітки з неповних сімей (35% опитаних). Це означає, що такі

підлітки здатні до вчинення дій, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю особи. Такі дії можуть включати фізичне самоушкодження (різання, опіки, удари по тілу), а також інші форми саморуйнівної поведінки, зокрема небезпечне ставлення до життя або наркотичне/алкогольне споживання. Вони часто страждають на тривожні й депресивні розлади, мають низьку самооцінку й пережили психотравми. Відповідно найменш схильні до самоушкодженої та саморуйнівної поведінки є підлітки з повних сімей.

Також 40 і 35% підлітків з асоціальних і неповних сімей мають схильність до агресії та насильства, а найменш схильні до цього 15% досліджуваних з повних сімей. Найвищий показник вольового контролю емоційних реакцій продемонстрували підлітки з повних сімей (40% опитаних), а найнижчий – підлітки з асоціальних сімей (10% досліджуваних). Цей показник відображає здатність підлітків усвідомлено регулювати свої емоції та поведінку в різних ситуаціях, що вимагають самоконтролю. Така схильність передбачає здатність стримувати імпульсивні реакції, обирати більш конструктивні способи вираження емоцій, управляти своїм настроєм та впоратися зі стресом чи розчаруванням без шкоди для себе або оточення. Підлітки, які мають високу схильність до емоційного контролю, можуть краще впоратися з сильними емоціями, такими як злість, тривога чи смуток тощо.

Окрім того, однаково схильні до деліквентної поведінки підлітки з асоціальних і неповних сімей (по 25%). Це означає, що такі підлітки здатні до вчинення антисоціальних або протиправних дій, що порушують соціальні норми та закони, а також можуть зашкодити фізичному або психічному здоров'ю інших людей. Деліквентна поведінка охоплює різноманітні правопорушення, від дрібних правопорушень до серйозніших злочинів, таких як крадіжки, насильство, вандалізм чи вживання наркотиків. Менш схильними до такої поведінки є підлітки з повних сімей (5% опитаних).

Отже, на основі проведення психодіагностичної роботи на визначення схильності підлітків до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки можна констатувати, що найбільш схильними до поведінкових девіацій є підлітки з

асоціальних сімей, найменш схильні – підлітки з повних сімей. Підлітки з неповних і асоціальних сімей мають більшу схильність до подолання норм і правил, адиктивної, самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства, деліквентної поведінки порівняно із підлітками з повних сімей. Підлітки з неповних сімей також характеризуються низьким вольовим контролем емоційних реакцій, що може провокувати прояв поведінкових девіацій.

3.2. Результати вимірювання рівнів прояву рис характеру, акцентуацій, агресивності та самооцінки у підлітків

У межах емпіричного дослідження психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища нами також проведено психологічне діагностування типу ставлення підлітків до оточення, акцентуацій їх характеру, рівнів самооцінки, проявів агресії. Дані діагностичної роботи подано нижче.

Таблиця 3.1

Емпіричні дані за методикою «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т. Лірі», %

Типи ставлення до оточуючих	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з асоціальних сімей
Авторитарний	5	15	20
Егоїстичний	10	25	35
Агресивний	10	35	30
Підозрілий	5	20	20
Покірливий	10	10	10
Залежний	10	5	0
Доброзичливий	20	0	0
Альтруїстичний	30	0	0

На основі даних таблиці 3.1 можна стверджувати, що у підлітків з повних сімей фіксуються переважання доброзичливого, альтруїстичного типів ставлення до оточення. Водночас підлітки з неповних і асоціальних сімей не демонструють такого ставлення взагалі. Їм більшою мірою притаманне ставлення егоїстичне, агресивне, авторитарне, підозріле.

Також варто відмітити, що підлітки з асоціальних сімей мають найбільшу схильність до авторитарного ставлення до оточення (20%). Це свідчить про більшу схильність до проявів жорсткості та домінування у поведінці. У підлітків з неповних сімей також спостерігається високий рівень авторитарного ставлення до оточення (15% опитаних). Проте серед підлітків з повних сімей найменше осіб продемонстрували такий тип ставлення до оточення (5%), тобто вони менш схильні до поведінкових девіацій.

Серед підлітків з асоціальних сімей найбільша кількість осіб характеризується егоїстичним типом ставлення до оточення (35%). На другому місці – підлітки з неповних сімей (25%), а з повних сімей – лише на третьому. Агресивний тип ставлення притаманний найбільшій кількості підлітків з неповних сімей (35% респондентів). Підлітки з асоціальних сімей ідентифікуються з агресивною поведінкою на рівні 30%, а підлітки з повних сімей мають найменший рівень такого ставлення (10% опитаних).

Підозрілий тип ставлення до оточення продемонстрували 20 % підлітків з неповних і асоціальних сімей, тобто вони мають більшу настороженість і недовіру до інших. Покірливий тип ставлення до оточення в усіх взятих для аналізу групах однаковий, тобто цей показник не залежить від соціального оточення респондентів. Залежний тип ставлення продемонстрували 10% підлітків з повних сімей та 5% із неповних сімей, тобто цей показник теж мало залежить від соціального оточення.

Доброзичливий і альтруїстичний тип ставлення до оточення продемонстрували тільки підлітки з повних сімей, що свідчить позитивний вплив стабільного сімейного середовища на розвиток співчуття і доброзичливості. Тому підлітки з неповних та асоціальних сімей мають більш виражені негативні типи

ставлення, такі як агресивне, егоїстичне і авторитарне, в порівнянні з підлітками з повних сімей. Це може свідчити про більшу схильність до деструктивних форм поведінки в умовах нестабільного або неповного сімейного оточення. Підлітки з повних сімей демонструють більш позитивні типи ставлення, такі як доброзичливий і альтруїстичний, що підкреслює важливість стабільної сімейної підтримки для емоційного та соціального розвитку підлітка.

Таблиця 3.2

Емпіричні дані за опитувальником для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків (О. Лічко, С. Подмазін), %

Типи акцентуацій	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з асоціальних сімей
Гіпертимний	20	0	0
Циклоїдний	0	0	0
Лабільний	5	0	0
Астено-невротичний	5	25	20
Сенситивний	25	0	0
Тривожно-педантичний	10	30	20
Інтровертований	20	5	15
Збудливий	5	20	20
Демонстративний	5	10	20
Нестійкий	5	10	5

Як видно з таблиці 3.2, серед підлітків з повних сімей переважають особистості із гіпертимним, інтровертованим, сенситивним, тривожно-педантичним типами акцентуацій. У вибірці підлітків із неповних сімей виявлено переважання особистостей з анено-невротичним, тривожно-педантичним, збудливим, демонстративним і нестійким типами акцентуацій характеру. Також серед підлітків із асоціальних сімей виявлено переважання осіб з анено-

невротичним, тривожно-педантичним, збудливим, інтровертованим і демонстративними типами акцентуації характеру.

Гіпертимний тип акцентуації характерний лише для підлітків з повних сімей (20%). Підлітки з неповних та асоціальних сімей не мають вираженого гіпертимного типу. Це може свідчити про те, що стабільне сімейне середовище сприяє розвитку більш активних, енергійних і оптимістичних рис характеру.

Лабільний тип акцентуації теж продемонстрували тільки підлітки з повних сімей (5%). Це вказує на схильність до емоційних коливань у цій групі, але без значного поширення цього типу серед інших підлітків.

Астено-невротичний тип акцентуації продемонстрували підлітки з неповних сімей (25%) і повних сімей (20% опитаних). Це свідчить, про більшу емоційну виснаженість, тривожність і слабкість нервової системи в умовах нестабільної сімейної ситуації.

Сенситивний тип акцентуації виявлено тільки у підлітків з повних сімей (25%). Це може свідчити про більш високу чутливість і здатність до співчуття та емоційного сприйняття оточуючих, коли є стабільне і підтримуюче сімейне середовище.

Тривожно-педантичний тип акцентуації переважає серед підлітків з неповних сімей (30%) та асоціальних сімей (20%). Ці підлітки переживають підвищену тривожність і схильність до надмірного самоконтролю, що може бути зумовлено з відсутністю стабільності або належної підтримки в родині.

Інтровертований тип акцентуації мають підлітки з повних сімей (20%) та підлітки з асоціальних сімей (15%) частіше демонструють інтровертовані риси характеру. Це може вказувати на тенденцію до самозаглиблення і відокремленості від зовнішнього світу, що частіше спостерігається в умовах складних соціальних або емоційних обставин.

Збудливі риси характеру найбільш виражені у підлітків з неповних і асоціальних сімей (по 20%), що вказує на більшу емоційну нестабільність і імпульсивність у підлітків, які виховуються в складних сімейних умовах. Також демонстративний тип акцентуації найбільш виражений у підлітків з асоціальних

сімей (20%) та з неповних сімей (10%). Ці підлітки можуть демонструвати прагнення привертати увагу та підвищену емоційну виразність, що є реакцією на нестабільність у їхньому житті. Нестійкий тип акцентуації має низькі відсотки в аналізованих групах респондентів (5% у підлітків з повних та асоціальних сімей, 10% — у підлітків з неповних сімей). Це вказує на деяку нестабільність у психоемоційному стані підлітків, незалежно від сімейної ситуації.

Описане вище дає підстави стверджувати, що соціальне оточення має значний вплив на типи акцентуацій підлітків, що може визначати їхні емоційні реакції та схильності до певних форм поведінки.

Таблиця 3.4

Емпіричні дані за методикою діагностики форм та показників агресії А. Басса - А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), %

Діагностичні показники	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з асоціальних сімей
Фізична агресія	5	30	40
Непряма агресія	5	25	25
Роздратування	20	30	30
Негативізм	30	40	45
Образа	15	45	55
Підозрілість	5	25	30
Вербальна агресія	10	55	45
Почуття провини	10	20	10

З наведених у таблиці 3.4 даних бачимо, що підліткам з повних сімей притаманні роздратування, негативізм, образа більшою мірою, прояви вербальної агресії, почуття провини у меншій мірі. Водночас підліткам з неповних сімей характерні вербальна та фізична агресія, негативізм, образа, роздратування. Також

підлітки з асоціальних сімей теж більшою мірою схильні до фізичної, вербальної агресії, негативізму, образи.

Підлітки з повних сімей мають низький показник фізичної агресії (5%). Це вказує на більш стабільне емоційне середовище та підтримку в родині, що знижує рівень відкритої агресії. Водночас підлітки з неповних сімей (30%) та асоціальних сімей (40%) демонструють значно вищі показники фізичної агресії, що може бути результатом стресів, недостатнього контролю або уваги з боку батьків.

Підлітки з повних сімей мають дуже низький рівень непрямой агресії (5%), що може вказувати на стабільність емоційних і соціальних зв'язків у сім'ї. Підлітки з неповних та асоціальних сімей мають середній рівень непрямой агресії (25-30%), що може бути зумовлено нестабільними процесами у сімейному середовищі.

Підлітки з повних сімей мають показник роздратування на рівні 20%, тобто вони мають на порівняно низький рівень нервової напруги та емоційного дискомфорту. Підлітки з неповних та асоціальних сімей мають значно вищий рівень роздратування (30%), що може бути наслідком стресу через складні умови життя, відсутність емоційної підтримки або конфлікти.

У підлітків з повних сімей показник негативізму на рівні 30%, з неповних (40%) та асоціальних сімей (45%). Це детерміновано емоційними складнощами та невдоволенням щодо нестабільних або конфліктних сімейних відносин.

У підлітків з повних сімей 15% демонструють образу. Підлітки з неповних (45%) та асоціальних сімей (55%) мають набагато вищий рівень образи, що може бути наслідком відчуття покинутості або зневаги з боку батьків.

5% підлітків з повних сімей демонструють підозріливість, тобто вони у більшості випадків довіряють своєму оточенню. Підлітки з неповних (25%) та асоціальних сімей (30%) виявляють значно більшу підозрілість, що може бути наслідком відчуття соціальної або емоційної незахищеності та потреби в захисті від оточення.

Незначна кількість підлітків з повних сімей мають схильність до вербальної агресії (10%), проте особи підліткового віку з неповних (55%) та асоціальних

сімей (45%) мають значно вищий рівень вербальної агресії. Це може бути викликано емоційним напруженням у сімейному середовищі та бажанням виразити свої емоції через словесні конфлікти.

Почуття провини мають 10% опитаних підлітків з повних сімей, що свідчить про здоровий емоційний розвиток і здатність брати на себе відповідальність за свої вчинки. Водночас підлітки з неповних (20%) та асоціальних сімей (10%) характеризуються почуттям провини. Це засвідчує емоційну нестабільність у сімейному колі.

Описане вище дає підстави підсумувати, що підлітки з повних сімей мають менш виражені показники агресії, образ, негативізму та підозрливості; підлітки з неповних сімей мають підвищені показники агресії (особливо вербальної), образи, роздратування і підозрливості; підлітки з асоціальних сімей демонструють найвищі рівні фізичної агресії, образи, негативізму і вербальної агресії. Це засвідчує вплив соціального оточення на розвиток агресії та інших негативних емоційних реакцій у підлітків.

Таблиця 3.5

**Емпіричні дані за методикою визначення самооцінки
(за Дж. Гілфордом), %**

Рівень самооцінки	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з асоціальних сімей
Низький	10	20	20
Занижений	5	30	20
Адекватний	45	20	10
Завищений	15	25	40
Високий	25	5	10

Як бачимо з даних таблиці 3.5, високий рівень самооцінки мають 25% підлітків з повних сімей, 5% підлітків з неповних та 10% опитаних з асоціальних сімей. Завищений рівень самооцінки притаманний 15% підліткам з повних сімей, 25% підлітків з неповних та 40% опитаних з асоціальних сімей. Адекватний

рівень самооцінки зафіксовано серед 45% підлітків з повних сімей, 20% підлітків з неповних та 40% опитаних з асоціальних сімей. Занижений рівень самооцінки продемонстрували 5% підлітків з повних сімей, 30% підлітків з неповних та 20% опитаних з асоціальних сімей. Низький рівень самооцінки мають 10% підлітків з повних сімей, по 20% підлітків з неповних і асоціальних сімей. Тобто серед підлітків з повних сімей переважають особи із адекватним і високим рівнями самооцінки. У вибірці підлітків із неповних сімей зафіксовано переважання осіб із заниженим або завищеним рівнями самооцінки. Більшість підлітків із асоціальних сімей продемонстрували завищений рівень самооцінки. Ці дані вказують на те, що сімейне середовище має значний вплив на розвиток самооцінки підлітків: підлітки з повних сімей мають більш стабільну і адекватну самооцінку, в той час як підлітки з неповних і асоціальних сімей більш схильні до заниженої або завищеної самооцінки, що може бути результатом нестабільності і емоційних проблем у сімейних відносинах.

У межах емпіричного дослідження нами проведено кореляційний аналіз зв'язку між рівнем самооцінки, особистісними якостями (типом ставлення і характером акцентуацій) та проявами девіантної поведінки. Для цього було використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Дані кореляційного аналізу подано у таблицях 3.7, 3.8, 3.9.

Визначення зв'язку між рівнем самооцінки та проявами девіантної поведінки

Шкали (за методикою Орел)	Рівень самооцінки				
	низький	занижений	адекватний	завищений	високий
Шкала схильності до подолання норм і правил	0,45*	0,22	0,18	0,46*	0,21
Шкала схильності до адиктивної поведінки	0,18	0,19	0,25	0,55*	0,27
Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки	0,25	0,57*	0,29	0,48*	0,23
Шкала схильності до агресії та насильства	0,18	0,47*	0,25	0,54*	0,29
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	0,21	0,29	0,55*	0,21	0,23
Шкала схильності до деліквентної поведінки	0,17	0,49*	0,22	0,59*	0,29

*Примітка *Кореляція достовірна при $p > 0,01$.*

На основі даних таблиці 3.7 можна стверджувати, що кореляційним аналізом підтверджено наявність взаємозв'язку між проявами девіантної поведінки та заниженим, завищеним і низьким рівнями самооцінки підлітків. Також підлітки з високим, низьким, заниженим та адекватним рівнем самооцінки демонструють меншу схильність до проявів девіантної поведінки порівняно з підлітками із завищеним рівнем самооцінки.

Визначення зв'язку між типом ставлення та проявами девіантної поведінки

Шкали (за методикою Орел)	Тип ставлення (за методикою Лірі)							
	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Покірливий	Залежний	Доброзичливий	Альтруїстичний
Шкала схильності до подолання норм і правил	0,55*	0,45*	0,59*	0,25	0,30	0,18	0,12	0,19
Шкала схильності до адиктивної поведінки	0,49*	0,51*	0,60*	0,15	0,30	0,18	0,14	0,19
Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки	0,58*	0,49*	0,59*	0,21	0,30	0,19	0,19	0,19
Шкала схильності до агресії та насильства	0,55*	0,54*	0,61*	0,22	0,23	0,18	0,16	0,21
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	0,25	0,23	0,30	0,29	0,28	0,27	0,65*	0,68*
Шкала схильності до деліквентної поведінки	0,55*	0,54*	0,61*	0,22	0,23	0,18	0,16	0,21

*Примітка. *Кореляція достовірна при $p > 0,01$*

Як бачимо з таблиці 3.8, проведеним кореляційним аналізом підтверджено наявність зв'язку між типом ставлення та схильністю до девіантної поведінки. Зокрема, зафіксовано взаємозв'язок між авторитарним, егоїстичним, агресивними типами ставлення та схильністю підлітків до подолання норм і правил,

адиктивної, самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства, до деліквентної поведінки. Також варто зазначити, що підлітки з авторитарним, егоїстичним, агресивним ставленням до оточення демонструють найвищу схильність до девіантної поведінки. Окрім того, підлітки з покірливим, залежним, доброзичливим і альтруїстичним ставленням мають меншу схильність до девіантної поведінки. Підлітки з доброзичливим та альтруїстичним ставленням мають найвищі показники вольового контролю емоцій, що може вказувати на їхню здатність більш ефективно регулювати свої емоції і вчинки.

Таблиця 3.9

Визначення зв'язку між типом акцентуацій та проявами девіантної поведінки

Шкали (за методикою Орел)	Тип акцентуацій (за методикою Лічко, Подмазін)									
	Гіпертимний	Циклоїдний	Лабільний	Астено-невротичний	Сенситивний	Тривожно-педантичний	Інтровертований	Збудливий	Демонстративний	Нестійкий
Шкала схильності до подолання норм і правил	0,21	-	-	0,54*	0,21	0,54*	0,15	0,55*	0,61*	0,53*
Шкала схильності до адиктивної поведінки	0,25	-	-	0,61*	0,25	0,61*	0,25	0,62*	0,61*	0,56*
Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки	0,30	-	-	0,52*	0,30	0,30	0,30	0,52*	0,51*	0,54*
Шкала схильності до агресії та насильства	0,18	-	-	0,54*	0,18	0,25	0,21	0,50*	0,51*	0,54*
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	0,23	-	-	0,18	0,23	0,18	0,15	0,21	0,17	0,15
Шкала схильності до деліквентної поведінки	0,12	-	-	0,54*	0,18	0,24	0,25	0,23	0,12	0,30

Примітка. *Кореляція достовірна при $p > 0,01$

З наведеної вище таблиці 3.9 бачимо, що кореляційним аналізом підтверджено наявність зв'язку між схильністю підлітків до девіантної поведінки та типами акцентуацій характеру. Зокрема, встановлено наявність зв'язку між астено-невротичним типом акцентуацій та схильністю підлітків до подолання норм і правил, адиктивної, самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства, до деліквентної поведінки; між тривожно-педантичним типом акцентуацій та схильністю підлітків до подолання норм і правил, адиктивної поведінки, між збудливим, демонстративним і нестійким типами акцентуацій характеру та схильністю підлітків до подолання норм і правил, адиктивної, самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства.

Також варто підкреслити, що підлітки з астено-невротичними, сенситивними, тривожно-педантичними, збудливими, демонстративними та нестійкими типами акцентуацій характеру виявляють значну схильність до девіантної поведінки, зокрема, схильність до агресії, адиктивної поведінки, самоушкоджувальної та саморуйнівної поведінки, порушення соціальних норм і правил, а також правопорушень. Гіпертимний тип акцентуацій має найменше проявів девіантної поведінки, що свідчить про більшу емоційну стабільність та соціальну адаптацію підлітків цього типу.

3.3. Результати дослідження значимих відмінностей між підлітками з повних, неповних і асоціальних сімей за типом ставлення, акцентуаціями, агресивними проявами, рівнем самооцінки

Під час емпіричного дослідження нами проведено аналіз статистичних відмінностей між групами підлітків. Для цього використано дисперсійний однофакторний аналіз ANOVA. Нульова гіпотеза: між групами підлітків з повних, неповних і асоціальних сімей немає статистично значущих відмінностей. Альтернативна гіпотеза: між групами підлітків з повних, неповних і асоціальних сімей є статистично значущі відмінності. Дані аналізу наведено у таблиці 3.10 і рис. 3.5.

**Визначення статистично значущих відмінностей між групами підлітків
(дисперсійний аналіз ANOVA)**

Шкали методики	Підлітки з повних сімей	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з асоціальних сімей
Шкала схильності до подолання норм і правил	10.0	30.0	40.0
Шкала схильності до адиктивної поведінки	5.0	25.0	30.0
Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки	5.0	35.0	45.0
Шкала схильності до агресії та насильства	15.0	35.0	40.0
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	40.0	20.0	10.0
Шкала схильності до делінквентної поведінки	5.0	25.0	25.0

$f_{emp.} = 4.4017$

$p = 0.031$

Приймається H_1 : між групами підлітків з повних, неповних і асоціальних сімей є статистично значущі відмінності за показниками: за проявом адиктивної поведінки, за проявом агресивної поведінки, за проявом делінквентної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей.

Відмінності між результатами груп статистично значущі при $p \leq 0,05$.

Це означає, що середні значення у групах підлітків із повних, неповних та асоціальних сімей мають статистично значущі відмінності.

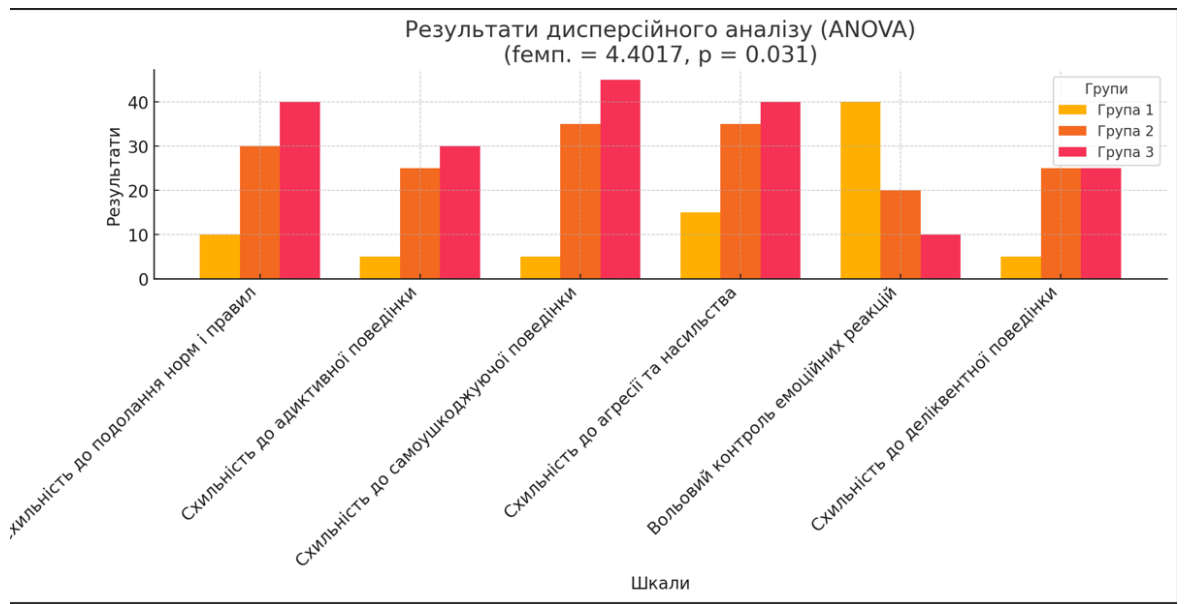

Рис. 3. 5. Дисперсійний однофакторний аналіз ANOVA

На основі даних таблиці 3.10 і рис. 3.5 можна стверджувати, що між виокремленими у межах емпіричного дослідження групами підлітків (з повних, неповних, асоціальних сімей) існують статистично значущі відмінності. Зокрема, підлітки з повних сімей є найменш схильними до різних проявів девіантної поведінки. Проведеним дисперсійним аналізом підтверджено значимі відмінності за проявом адиктивної поведінки у підлітків з неповних і асоціальних сімей та підлітків з повних сімей, тобто підлітки з неповних і асоціальних сімей мають більшу схильність до адиктивної поведінки порівняно з підлітками з повних сімей. Також наведені графічні дані засвідчують наявність значимих відмінностей за проявом агресивної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей, тобто підлітки з неповних та асоціальних сімей більш схильні до агресивної поведінки порівняно з підлітками з повних сімей. Дисперсійним аналізом підтверджено наявність значимих відмінностей за проявом делінквентної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей. Це означає, що підлітки з неповних і асоціальних сімей мають більшу схильність до проявів делінквентної поведінки порівняно з підлітками з повних сімей.

Оскільки $p < 0.01$, ми відхиляємо нульову гіпотезу. Це означає, що середні значення у групах підлітків із повних, неповних та асоціальних сімей мають статистично значущі відмінності.

Також під час емпіричного дослідження нами проведено порівняльний аналіз між типом ставлення, акцентуаціями, агресивними проявами, рівнем самооцінки підлітків різних груп. Його дані подаємо на рисунках нижче.

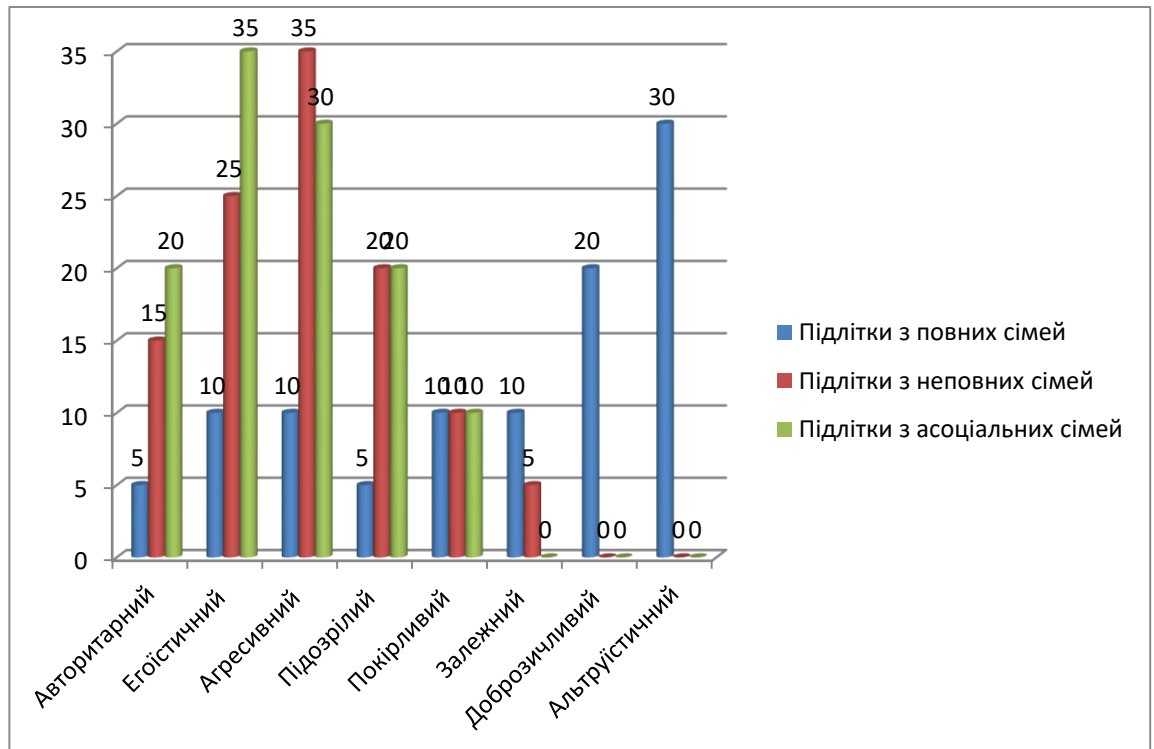

Рис. 3.6. Порівняльний аналіз типів ставлення до оточення у підлітків різних груп, %

На основі даних рис. 3.6 можна стверджувати, що авторитарний тип ставлення до оточення найбільшою мірою властивим підліткам з асоціальних (20% опитаних), неповних (15% досліджуваних) сімей. Підлітки з таким типом ставлення часто намагаються нав'язувати свою волю оточуючим, очікуючи від них беззаперечного підкорення. Найменш виражений аналізований параметр серед підлітків з повних сімей (5% респондентів). Егоїстичний тип ставлення притаманний підліткам із асоціального середовища (35% опитаних). Також 25% досліджуваних із неповних сімей мають такий тип ставлення. Підлітки з таким типом ставлення часто ставлять себе в центр уваги та не схильні до співчуття чи

співпраці з оточенням, що може призвести до конфліктів і соціальної ізоляції. Водночас підлітки з повних сімей менш схильні до егоїстичного ставлення до оточення (10% респондентів).

Агресивний тип ставлення до оточення властивий підліткам з асоціальних (35% підлітків) і неповних сімей (30% досліджуваних). Підлітки з агресивним типом ставлення часто демонструють нетерпимість, схильні до фізичних або вербальних атак і неадекватно реагують на стресові чи конфліктні ситуації. Найменш виражений аналізований показник серед підлітків з повних сімей (10% досліджуваних). Підозрілим типом ставлення до оточення характеризуються по 25% підлітків з асоціальних і неповних сімей. Підлітки з таким типом ставлення часто перебільшують або неправильно інтерпретують поведінку інших, схильні до підозрінь і можуть проявляти обережність або агресію в ситуаціях, де не відчувають достатньої безпеки чи підтримки. У вибірці підлітків з повних сімей тільки 5% осіб продемонстрували описану вище тенденцію.

До покірливого типу ставлення схиляється однакова кількість підлітків в усіх проаналізованих групах. Підлітки з таким типом ставлення схильні до підкорення і слідування встановленим правилам без особливої ініціативи або самостійного аналізу ситуації. Вони часто піддаються впливу інших і можуть ігнорувати власні інтереси, щоб задовольнити очікування або вимоги навколишніх. Залежний тип ставлення до оточення продемонстрували 10% і 5% підлітків з повних і неповних сімей відповідно. Залежний тип ставлення до оточення підлітків характеризується надмірною залежністю від інших людей, особливо від авторитетних постатей, таких як батьки, вчителі або друзі. Підлітки з таким типом ставлення схильні постійно шукати зовнішньої підтримки і схвалення, часто проявляючи невпевненість у власних силах та рішеннях. Вони важко приймають самостійні рішення і можуть бути схильні до підпорядкування чужій волі або впливам.

Водночас варто зауважити, що доброзичливий і альтруїстичний тип ставлення до оточення зафіксовано у 20 і 30% підлітків з повних сімей відповідно. Але у вибірці підлітків з неповних і асоціальних сімей такого типу ставлення не

виявлено взагалі. Доброзичливий і альтруїстичний тип ставлення підлітків до оточення характеризується проявами щирої турботи про інших, співчуттям, бажанням допомогти та сприяти благополуччю інших людей. Підлітки, які мають такий тип ставлення, часто ставлять інтереси інших вище своїх власних, прагнучи до гармонії у взаєминах та активно підтримуючи оточення. Вони проявляють щирий інтерес до благополуччя інших, схильність до самопожертви, відкритість до людей, високу емоційну чутливість, соціальну відповідальність.

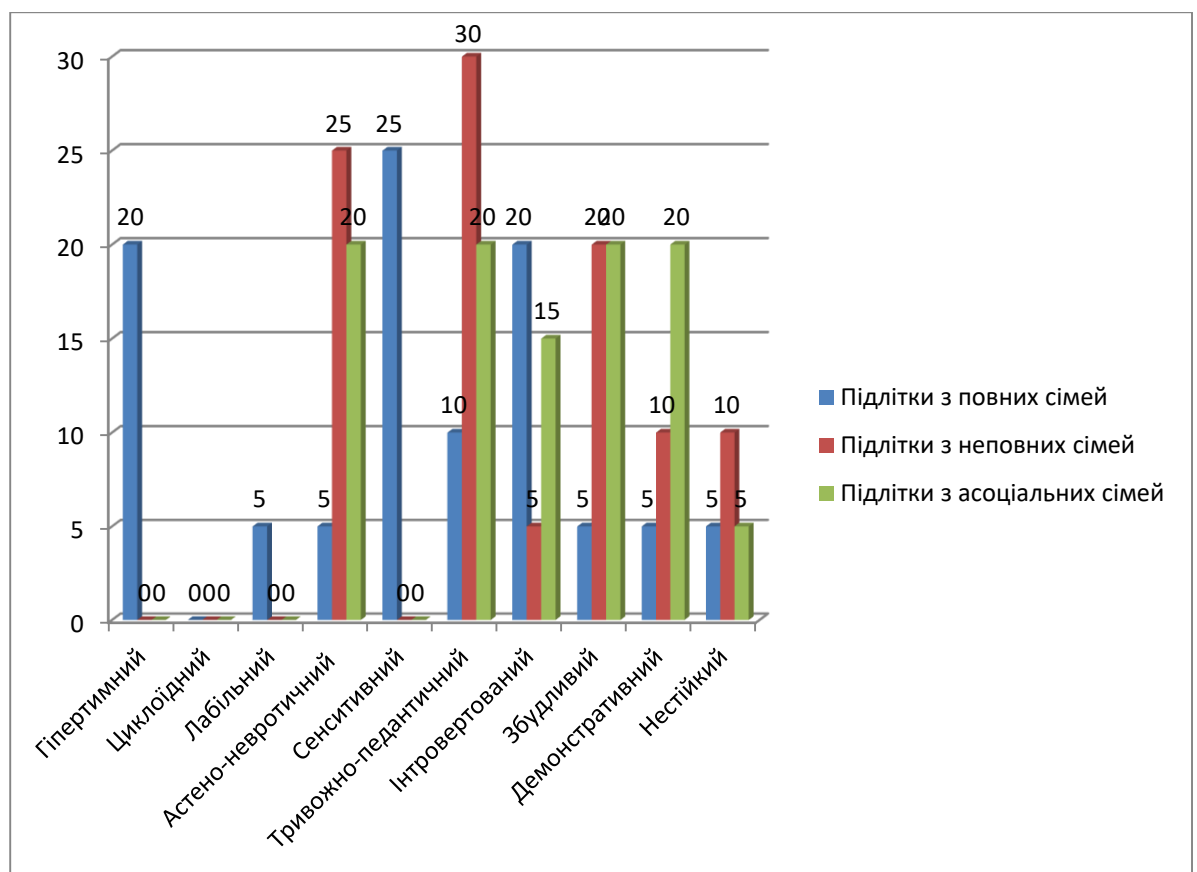

Рис. 3.7. Порівняльний аналіз типів акцентуацій у підлітків різних груп, %

З рис. 3.7 видно, що однакова кількість підлітків з повних і неповних сімей мають астено-невротичний тип акцентуацій характеру (по 25%). Такий же тип акцентуацій зафіксовано у 20% досліджуваних з асоціального сімейного середовища. Ці підлітки характеризуються підвищеною стомлюваністю, дратівливістю, схильністю до занепокоєння та невпевненістю в собі.

Найбільша кількість підлітків з неповних сімей мають тривожно-педантичний тип акцентуацій характеру (30% опитаних). Також схильність до

цього ж типу акцентуацій проявили 10 і 20% опитаних підлітків із повних і асоціальних сімей відповідно. Це означає, що такі підлітки мають підвищену тривожність, постійний страх зробити щось неправильно або не виправдати очікувань оточення, схильні до самокритики, обережні й передбачливі, сумлінні й педантичні, нерішучі.

Інтровертований тип акцентуацій характеру мають підлітки з повних (20% респондентів), неповних (5%) і асоціальних (15%) сімей. Інтровертований тип акцентуацій характеру у підлітків характеризується схильністю до самозаглиблення, замкнутості, обмеженого кола соціальних контактів і підвищеної чутливості до зовнішнього середовища. Збудливий тип акцентуацій характеру більшою мірою притаманний підліткам із неповних і асоціальних сімей (по 20% досліджуваних). Збудливий тип акцентуацій характеру у підлітків характеризується підвищеною емоційною реактивністю, імпульсивністю та схильністю до конфліктів. Такі підлітки зазвичай демонструють нестабільну поведінку, яка часто змінюється в залежності від ситуації або емоційного стану.

Демонстративний тип акцентуацій характеру теж більшою мірою властивий підліткам з асоціальних (20% респондентів) і неповних сімей (% опитаних), тобто такі підлітки схильні до конфліктів, маніпуляцій, прагнуть уваги, люблять фантазувати, прагнуть лідерства, самовпевнені.

Нестійкий тип акцентуацій характеру мають підлітки з повних і асоціальних сімей (по 5% досліджуваних) та неповних сімей (10% опитаних), тобто їм притаманні схильність до підкорення впливу, слабка воля, схильність до розваг, відсутність самостійності, імпульсивність, безініціативність.

Варто відмітити, що гіпертимний тип акцентуацій характеру виявлено серед підлітків тільки з повних сімей (20%), лабільний (5%), сенситивний (25%). Підлітки з гіпертимним типом акцентуації характеру відзначаються енергійністю, життєрадісністю та активністю, оптимізмом, стабільністю самооцінки, схильністю до імпульсивності. Сенситивний тип акцентуації характеру у підлітків характеризується високою чутливістю до подій, які зачіпають їхні почуття, та схильністю глибоко переживати навіть незначні ситуації. Яскраво вираженою

емпатію, вразливістю до критики чи несправедливості, схильністю до саморефлексії та відповідальності. Лабільні підлітки характеризуються чуйністю, життєрадісністю, підвищеною прихильністю до інших, залежність від оточення, високими адаптивними можливостями.

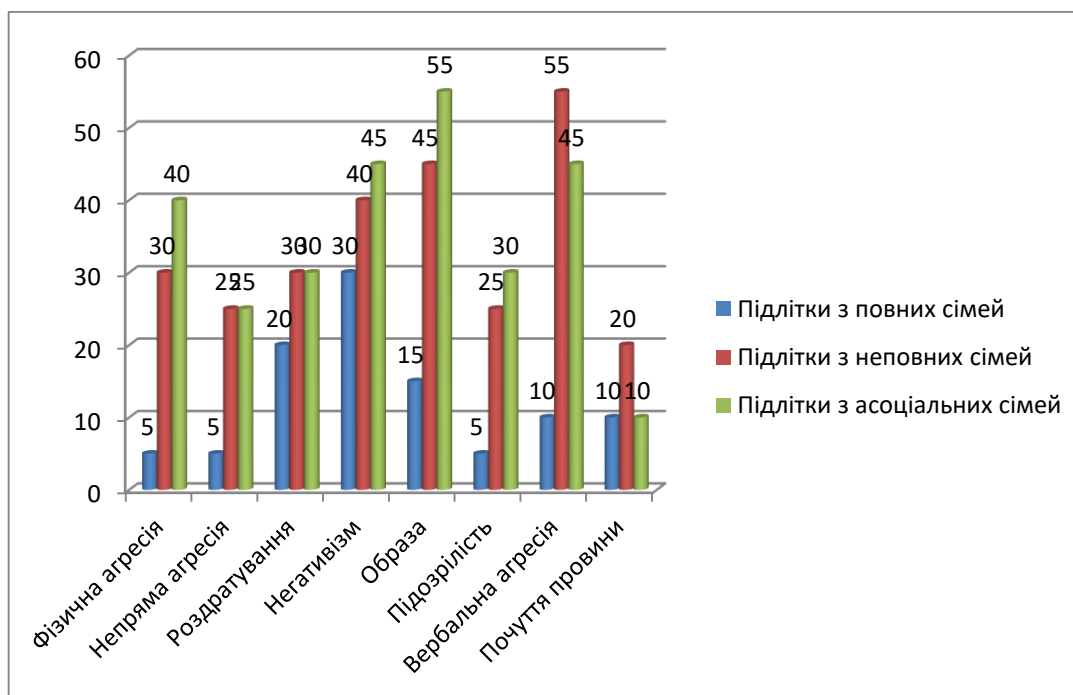

Рис. 3.8. Порівняльний аналіз форм та показників агресії у підлітків різних груп, %

З рис.3.8 видно, що підлітки з повних сімей найменшою мірою порівняно з іншими взятими для аналізу групами респондентів схильні до фізичної і непрямой агресії, підозрілості (по 5%), до вербальної агресії, почуття провини (по 10%) до негативізму (30% досліджуваних і до роздратування (20% респондентів). Серед підлітків з повних сімей найбільш вираженими є такі показники агресивних тенденцій, як негативізм, роздратування, образа.

Водночас серед підлітків з неповних сімей найбільш вираженими є такі агресивні поведінкові прояви, як: вербальна агресія (55% досліджуваних), образа (45% опитаних), негативізм, роздратування, фізична агресія (по 30% опитаних).

Серед підлітків з асоціального оточення найбільш виражені такі агресивні прояви, як: образа (55% опитаних), негативізм і вербальна агресія (по 45%), фізична агресія (40% досліджуваних).

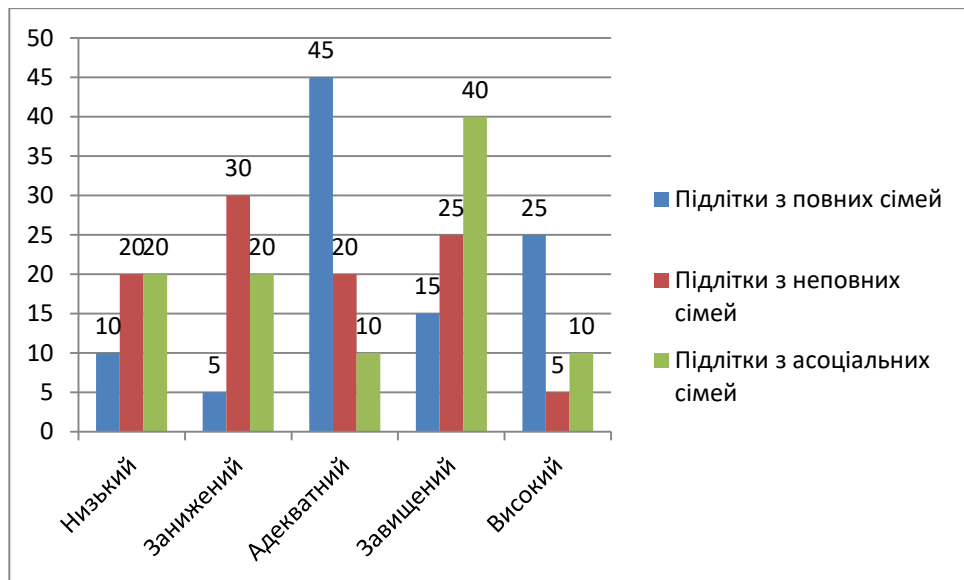

Рис. 3.9. Порівняльний рівень самооцінки у підлітків різних груп, %

На основі наведеного на рис. 3.9 порівняльного аналізу можна констатувати, що адекватний рівень самооцінки найбільш виражений серед підлітків з повних сімей (40% досліджуваних). Також найбільша кількість підлітків цієї групи порівняно з іншими мають високий рівень аналізованого параметра.

Серед підлітків з неповних і асоціальних сімей переважають особи із завищеним або заниженим рівнями самооцінки, зокрема серед підлітків з асоціального середовища більшість підлітків із завищеним рівнем аналізованого показника.

3.4. Рекомендації щодо зменшення проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища

На основі проведеного дослідження можна сформулювати рекомендації щодо зменшення проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища:

1. Працювати над створенням сприятливого, комфортного для підлітків, стабільного емоційного середовища у сімейному колі.

2. Надавати підліткам послуги психологічного супроводу у вирішенні емоційних проблем, навчання самоконтролю та зниження стресу без використання шкідливих звичок.

3. Залучати підлітків до участі у різноманітних, соціальних, волонтерських проєктах і гуртках задля розвитку здорових звичок і соціальної адаптації.

4. Працювати над коригуванням поточного рівня медіаграмотності підлітків через формування у них навичок оцінювати інформацію, яку вони отримують з медіа, і уникати впливу шкідливих стандартів.

5. Упроваджувати в освітній процес профілактичні програми, які надають інформацію про шкідливі звички, розвиток навичок управління емоціями та поведінкою, про наслідки адиктивної поведінки.

6. Створити позитивне моделювання поведінки через демонстрування підлітками батьками і педагогами прикладів позитивного вирішення конфліктів і адаптації до правил.

7. Ураховувати у виховній роботі (домашній та на базі закладу освіти) емоційних та соціальних потребів підлітків, щоб зменшити їхню потребу в протесті через порушення норм.

8. Розвивати у підлітків навички критичного мислення, тобто навчати підлітків осмислювати наслідки своїх вчинків, щоб вони могли самостійно оцінювати, чи варто порушувати певні правила.

9. Встановлювати для підлітків чіткі й гнучкі межі поведінки, які мають бути зрозумілими і обґрунтованими, а підліткам надавати можливість висловлювати свою думку і впливати на певні аспекти встановлених норм.

10. Залучати підлітків до різноманітних змагальницьких заходів (спортивних, творчих).

11. Створювати умови для розвитку соціальних навичок, навичок групової взаємодії підлітків.

12. Заохочувати добрі вчинки підлітків, визнаючи їхню важливість та позитивний вплив на оточення.

13. Працювати над підвищенням впевненості підлітка в своїх силах, навчати його приймати рішення та брати на себе відповідальність.
14. Надавати підліткові можливості для самостійного вирішення завдань і прийняття рішень, навіть якщо це не завжди виходить.
15. Створювати для підлітків безпечне середовище для вираження емоцій, почуттів.
16. Створювати у сімейному колі та закладі освіти довірливу атмосферу.
17. Сприяти розвитку дружніх стосунків з однолітками, допомагати знайти місце в колективі, де підліток може відчувати себе частиною групи без необхідності залежати від конкретної особи.
18. Сприяти розвитку емоційного інтелекту підлітків.
19. Працювати над покращенням навичок самоконтролю – навчання підлітка методам управління своїм гнівом і емоціями (релаксація або дихальні вправи).
20. Коригувати поточний рівень емпатійних тенденцій особистості підлітків.
21. Демонструвати підліткам позитивні приклади допомоги і підтримки іншим.
22. Залучати підлітків до співпраці та командної роботи.
23. Навчати підлітків поважати права та інтереси інших людей.
24. Заохочувати підлітків до альтруїстичних дій, вчинків (бажання допомагати без очікування власної вигоди).
25. Навчати підлітків асертивним технікам поведінки, що дозволяють висловлювати свої емоції без агресії.
26. Уникати у роботі з підлітками жорстких методів виховання, адже вони можуть викликати зворотну реакцію.
27. Демонструвати підлітками позитивні приклади збереження спокою, вольового контролю над емоційним станом у кризових життєвих ситуаціях.
28. Аналізувати разом з підлітками їхню поведінку.
29. Пропонувати підліткам вносити своє бачення в аналіз їх поведінки.

30. Залучати підлітків до жвавого обговорення суспільних норм і правил поведінки.

Отже, для зменшення негативних проявів у поведінці підлітків важливо створювати підтримуюче та стабільне емоційне середовище як вдома, так і в навчальних закладах, а також залучати їх до соціальних і волонтерських активностей. Не менш важливим є розвиток у підлітків критичного мислення, емоційного інтелекту та навичок самоконтролю через профілактичні програми, обговорення суспільних норм і практику позитивної взаємодії з однолітками. Також необхідно підтримувати їхню автономію, дозволяючи висловлювати власні думки, приймати рішення і брати на себе відповідальність.

Висновки до розділу III

У третьому розділі кваліфікаційної роботи проаналізовано результати емпіричного дослідження, сформульовано рекомендації. Це наводить на такі висновки:

1. Проведено емпіричне дослідження проявів девіантної поведінки у групах підлітків з різним соціальним оточенням. Проведеним емпіричним дослідженням встановлено такі особливості: підлітки з неповних і асоціальних сімей мають більшу схильність до подолання норм і правил, адиктивної, самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства, деліквентної поведінки порівняно із підлітками з повних сімей; підлітки з неповних сімей також характеризуються низьким вольовим контролем емоційних реакцій, що може провокувати прояв поведінкових девіацій; у підлітків з повних сімей фіксуються переважання доброзичливого, альтруїстичного типів ставлення до оточення, водночас підлітки з неповних і асоціальних сімей не демонструють такого ставлення взагалі, їм більшою мірою притаманне ставлення егоїстичне, агресивне, авторитарне, підозріле; серед підлітків з повних сімей переважають особистості із гіпертимним, інтровертованим, сенситивним, тривожно-педантичним типами акцентуацій; у вибірці підлітків із неповних сімей виявлено

переважання особистостей з антено-невротичним, тривожно-педантичним, збудливим, демонстративним і нестійким типами акцентуацій характеру; також серед підлітків із асоціальних сімей виявлено переважання осіб з антено-невротичним, тривожно-педантичним, збудливим, інтровертованим і демонстративними типами акцентуацій характеру; підліткам з повних сімей притаманні роздратування, негативізм, образа більшою мірою, прояви вербальної агресії, почуття провини у меншій мірі; водночас підліткам з неповних сімей характерні вербальна та фізична агресія, негативізм, образа, роздратування; також підлітки з асоціальних сімей теж більшою мірою схильні до фізичної, вербальної агресії, негативізму, образи; серед підлітків з повних сімей переважають особи із адекватним і високим рівнями самооцінки; у вибірці підлітків із неповних сімей зафіксовано переважання осіб із заниженим або завищеним рівнями самооцінки. більшість підлітків із асоціальних сімей продемонстрували завищений рівень самооцінки.

2. Підтверджено концептуальну й емпіричні гіпотези. Дослідженням підтверджено такі емпіричні гіпотези: існують значимі відмінності за проявом адиктивної поведінки у підлітків з неповних і асоціальних сімей та підлітків з повних сімей; існують значимі відмінності за проявом агресивної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей; існують значимі відмінності за проявом делінквентної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей.

3. Сформульовано рекомендації щодо зменшення проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища. Вони охоплюють створення підтримувального та стабільного емоційне середовище, залучення підлітків до соціальних і волонтерських активностей, розвиток у підлітків критичного мислення, емоційного інтелекту та навичок самоконтролю через профілактичні програми, обговорення суспільних норм і практики позитивної взаємодії з однолітками, надання підліткам можливостей висловлювати власні думки, приймати рішення і брати на себе відповідальність.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Дана кваліфікаційна робота присвячена вивченню психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища

В результаті проведенн дослідження було досягнуто наступних висновків.

1. Проведено теоретичний аналіз проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища. У межах аналізу встановлено, що проявами девіантної поведінки особистості є емоційні проблеми, соціальна дезадаптація, деформації ціннісних орієнтацій, духовні проблеми особистості. девіантна поведінка зумовлена біологічними, соціальними, педагогічними, соціально-психологічними та індивідуально-психологічними факторами. Основними причинами девіантної поведінки є: негативне емоційне оточення, сімейна й соціальна занедбаність, відсутність або негативний чи неграмотний виховний вплив на формування особистості, входження людини до неформальних спільнот, індивідуальні психологічні, біологічні, генетичні особливості особистості, негативний соціально-культурний простір формування особистості, низький рівень життя. Девіантна поведінка негативно позначається на психічному, інтелектуальному, фізіологічному розвитку особистості, її когнітивній сфері та соціалізації.

2. Надано методологічне обґрунтування організації емпіричного дослідження психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища. Загальна організація дослідження передбачала три етапи: організаційний, емпіричний, узагальнювальний. Для проведення емпіричного дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті соціального оточення нами сформовано вибірку у складі 60 підлітків, віком 13-14 років, 25 осіб чоловічої та 35 осіб жіночої статі, які виховуються у різному соціальному оточенні, тобто походять із повних, неповних, асоціальних, прийомних, багатодітних неповних сімей. Для проведення емпіричного дослідження особливостей прояву девіантної поведінки підлітків

обрано такий психодіагностичний інструментарій: Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел), «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т. Лірі», опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків (О. Лічко, С. Подмазін), методика діагностики форм та показників агресії А. Басса - А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), методика визначення самооцінки (за Дж. Гілфордом).

3. Проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей прояву девіантної поведінки у підлітків у контексті сучасного соціального середовища. Дослідженням встановлено такі особливості: підлітки з неповних і асоціальних сімей мають більшу схильність до подолання норм і правил, адиктивної, самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства, деліквентної поведінки порівняно із підлітками з повних сімей; підлітки з неповних сімей також характеризуються низьким вольовим контролем емоційних реакцій, що може провокувати прояв поведінкових девіацій; у підлітків з повних сімей фіксуються переважання доброзичливого, альтруїстичного типів ставлення до оточення, водночас підлітки з неповних і асоціальних сімей не демонструють такого ставлення взагалі, їм більшою мірою притаманне ставлення егоїстичне, агресивне, авторитарне, підозріле; серед підлітків з повних сімей переважають особистості із гіпертимним, інтровертованим, сенситивним, тривожно-педантичним типами акцентуацій; у вибірці підлітків із неповних сімей виявлено переважання особистостей з антено-невротичним, тривожно-педантичним, збудливим, демонстративним і нестійким типами акцентуацій характеру; також серед підлітків із асоціальних сімей виявлено переважання осіб з антено-невротичним, тривожно-педантичним, збудливим, інтровертованим і демонстративними типами акцентуацій характеру; підліткам з повних сімей притаманні роздратування, негативізм, образа більшою мірою, прояви вербальної агресії, почуття провини у меншій мірі; водночас підліткам з неповних сімей характерні вербальна та фізична агресія, негативізм, образа, роздратування; також підлітки з асоціальних сімей теж більшою мірою схильні до фізичної, вербальної агресії, негативізму, образи; серед підлітків з повних сімей переважають особи із

адекватним і високим рівнями самооцінки; у вибірці підлітків із неповних сімей зафіксовано переважання осіб із заниженим або завищеним рівнями самооцінки. Більшість підлітків із асоціальних сімей продемонстрували завищений рівень самооцінки.

4. Здійснено аналіз результатів та запропоновано рекомендації щодо зменшення проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища. Під час аналізу підтверджено концептуальну й емпіричні гіпотези. Дослідженням підтверджено такі емпіричні гіпотези: існують значимі відмінності за проявом адиктивної поведінки у підлітків з неповних і асоціальних сімей та підлітків з повних сімей; існують значимі відмінності за проявом агресивної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей; існують значимі відмінності за проявом делінквентної поведінки підлітків з неповних, асоціальних сімей та підлітків з повних сімей. Сформульовано рекомендації щодо зменшення проявів девіантної поведінки підлітків у контексті сучасного соціального середовища. Вони охоплюють створення підтримувального та стабільного емоційне середовище, залучення підлітків до соціальних і волонтерських активностей, розвиток у підлітків критичного мислення, емоційного інтелекту та навичок самоконтролю через профілактичні програми, обговорення суспільних норм і практики позитивної взаємодії з однолітками, надання підліткам можливостей висловлювати власні думки, приймати рішення і брати на себе відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. В. Соціальна адаптація підлітків у контексті їх життєздатності. *Перспективи та інновації науки*. 2023. №8(26). С. 390-398.
2. Андрейченко Д. В. Форми і методи роботи психолога з подолання агресивної поведінки підлітків. *Академічна студія*. 2018. № 4. С. 11-23.
3. Андронюк Т. А. Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання в загальноосвітній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02. К., 2002. 22с.
4. Бандура В. Профілактика девіантної поведінки серед дітей та молоді в умовах воєнного стану в Україні. Здоров'язбережувальна складова освіти: навчально-методичний посібник. Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2024. С. 18-23.
5. Басова І.І. Причини виникнення девіантної поведінки у підлітків. Вісник студентського наукового товариства: збірник наукових праць студентів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 18. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 316 с.
6. Бондарчук О. І., Фірманюк О. П. Гендерні особливості агресивності підлітків як прояву їхніх внутрішньоособистісних конфліктів. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/v_1/59.pdf (дата звернення: 05.09.2024).
7. Бочаріна Н.О., Михайленко Н.К. Акцентуації характеру та їх вплив на поведінку підлітків. *Young Scientist*. 2017. № 11 (51) . С. 785-788.
8. Варгата О. В., Міхалець Ю.Ю. Особливості психологічної корекції агресивності підлітків. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". 2017. № 14. С. 189-192.
9. Васецька Т.М., Воронкевич А.В. Акцентуації характеру, їх прояви та психокорекція в підлітковому віці. Теоретико-методологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку: Збірник доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю з Дня народження Жана Піаже. Кропивницький, 2021. С. 37-40.

10. Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел). URL: <https://vseosvita.ua/library/viznacenna-shilnosti-do-adektivnoi-agresivnoi-delikventnoi-povedinki-a-n-orel-123428.html> (дата звернення: 05.09.2024).

11. Вінник Н. Д., Коленко В. В. Особливості девіантної поведінки підлітків під час воєнного стану: експериментальний аспект. Сьомі Геретівські читання: наукові статті, тези доповідей та інші матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 22 вересня 2023 року). Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти / Редколегія: О. М. Петровський, В. С. Мисик, І. М. Вітенко, О. І. Когут, Ю. Ч. Шайнюк, Т. В. Магера, Ф. І. Полянський, Н. Б. Стрийвус, Г. І. Герасимчук. Тернопіль: ТОКІППО, 2023. С. 33-38.

12. Волошенко М.О. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Одеський національний політехнічний інститут. Одеса. 2016. 267с.

13. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

14. Гурняк Л.В. Робота психолога з підлітками у період підліткової кризи: методичний посібник. Хмельницький, 2014. 84 с.

15. Долинська Л., Поліщук Д. Психологічні особливості розвитку когнітивного компонента самостійності сучасних підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2020. Випуск 12 (57). Серія 12. Психологічні науки. С.26-37.

16. Єсіна Н.О. Інтелектуальні ігри як метод профілактики девіантної поведінки підлітків. педагогізація соціального середовища в роботі з різними соціальними суб'єктами матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2016 року. Харків, 2016. С. 47-49.

17. Єсіна Н.О., Стрельнікова О.О. Роль соціальної реклами у профілактиці девіантної поведінки підлітків. Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 20 листопада 2020 р. / за ред. М.П. Васильєвої. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2020.125 с.

18. Завадська М.С., Чорна І.М. Психологія агресивної поведінки підлітків. Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції: у 2 ч. Ч.1 (м. Тернопіль, Україна, 11-12 квітня 2019 року) / укладачі: В.Є. Кавецький, А.В. Вихрущ, О.Я. Жизномірська, Т.О. Сергуніна, І.І. Кузьма, С.Б. Гах. Тернопіль: СМП «Тайп», 2019. С. 197-199.

19. Зобенько Н. Деякі аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки неповнолітніх. *Рідна школа*. 2012. №3. С. 36-40.

20. Ізотова А., Романець З. О. Типологія акцентуацій характерів підлітків за А. Є. Личко. URL: <http://ena.lp.edu.ua> (дата звернення: 05.09.2024).

21. Козубовська І.В., Козубовський Р.В. Природа девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «педагогіка. Соціальна робота». 2018. Вип. 1 (42). С. 101-104.

22. Крейдун Н.П. Деформація соціального інтелекту як фактор девіантної поведінки у старшому підлітковому віці. *Проблеми соціальної роботи*. 2013. № 1 (2). С. 108-111.

23. Крячок Г.В. Вплив акцентуацій характеру на розвиток особистісної сфери підлітків. URL:<https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/43259/1/%D0%9A%D1%80%D1%8F%D1%87%D0%BE%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf> (дата звернення: 08.09.2024).

24. Курявська О.М. Мотивація агресивної поведінки підлітків. URL: <http://archive.kpi.kharkov.ua/View/25721/> (дата звернення: 07.09.2024).

25. Кушнір І.І., Мішкулинець О.О., Кампов Н.В. Теоретико-методологічні основи забезпечення профілактики девіантної поведінки. *Науковий вісник*

Мукачівського державного університету. 2019. Серія «Педагогіка та психологія». Вип.1 (9). С. 27-31.

26. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи: діагностичні методики.

<https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/380/1/%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BA%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf> (дата звернення: 20.08.2024).

27. Лимар Р.С. Феномен девіантної поведінки як об'єкт міждисциплінарних досліджень. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер.: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 124-127.

28. Личко А. Є. Психопатія і акцентуації характеру в підлітків: ТОВ Квітень ПРЕС ; ЗАТ вид-во ЕКСМО-Прес, 1999. 416 с.

29. Лишко Т. С. Особливості девіантної поведінки підлітків в освітньому середовищі. Синергетичний підхід до проєктування життєвого простору особистості : зб. наук. матеріалів III Міжнарод. наук.-практ. конф. (27-28 квітня 2023 р., м. Полтава). Полтава, 2023.С. 152 – 154.

30. Ліннік Ю. В. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки у студентів: діагностика та корекція. *Health & Education*. 2024. Вип. 1. С. 209-216.

31. Лопатін С.В., Осика О.В. Особливості агресивної поведінки підлітків з різним рівнем самооцінки. Актуальні питання психології, економіки та управління: збірка тез доповідей на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної науки та освіти» (Слов'янськ, 21-23 травня 2019 року) / ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ, 2019. С.88-91.

32. Мазепа О. Ю. Зв'язок рівня самооцінки з агресивністю підлітків. Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної

конференції (м. Львів, 23-24 грудня 2016 року). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. С. 27-29.

33. Максименко С.Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід: монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. 592 с.

34. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. Київ: Либідь, 2011. 520 с.

35. Мельничук М.М. Статеві відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92). С. 171-174.

36. Михайлишин У.Б., Ільїна В.М. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-55-2-83-100> (дата звернення: 05.09.2024).

37. Мігалуш А.О., Волик Ю.О. Вплив соціуму на девіантну поведінку дітей та молоді. Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право. 2010. Вип. 3(7). С. 1-6.

38. Мірошніченко О. А., Гуцуляк О. П. Взаємозв'язок емоцій та акцентуацій в характері підлітка. Особистісне зростання: теорія і практика. Збірник наукових праць за матеріалами III-ї Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 27 квітня 2018 року) / Ред. колегія: Л. П. Журавльова, Л. О. Котлова, К. А. Марчук / М-во освіти і науки України, Житомирський держ. ун-т ім. І.Франка, соц.-псих. факультет. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 95-97.

39. Мойсєєва О.Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 139–148.

40. Моргай Л. Соціальна профілактика девіантної поведінки в молодіжному середовищі закладу вищої освіти. Ввічливість. Humanitas. Випуск 1. Видавничий дім «Гельветика», 2022.

41. Муқан М. Психологічні особливості девіантної поведінки у підлітковому віці. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій» – Тернопіль 24-25 листопада 2021 року. С. 105, 106.

42. Ніколаєв Л.О. Розвиток асертивності підлітків у різних умовах соціалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 22с.

43. Окач В.М. Психологічний аналіз причин формування девіантної поведінки підлітків. Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ. 2013. Вип. 1. С. 182-185

44. Оначук І.О. З досвіду профілактики девіантної поведінки дітей та молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія Педагогіка, психологія, філософія. 2014. Вип. 199(2). С. 220-227.

45. Павленко Т.В. Теоретичний аналіз компонентів комунікативної сфери підлітків. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2017. №11. С.99-103.

46. Павлюченко А.О. Профілактика агресивної поведінки у підлітків. Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін» (07–12 грудня 2020 року, м. Суми). [у 2-х ч.]. Ч. 2. / за заг. ред. А. В. Вознюк, О. Ю. Василеги. Суми: НВВ КЗ СОППО. 2020. С. 148-150.

47. Розлущка Г. М. Вимушене переселення як чинник девіантної поведінки дітей і підлітків у полікультурному середовищі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2023. Вип. 1 (52). С. 186-189.

48. Савінова Н., Стельмах Н., Берегова М., Іванова Т. Агресія підлітків як психолого-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2020. Вип. 3. С. 132-141.

49. Самойлов А.М. Адиктивна поведінка як одна з форм девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія. 2014. Вип. 41. С. 405-409.

50. Самсін І.Л., Гачак-Величко Л.А. Основні чинники формування девіантної поведінки неповнолітніх. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2021. Вип. 28. С. 43-47.

51. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002. 260 с.

52. Сіроха Л.В. Психолого-педагогічні причини виникнення агресивності підлітків. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №4. С. 154-157.

53. Співак В.І. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія соціально-педагогічна. 2009. Випуск XI. 266 с.

54. Ткаліч К. В. Психологічні особливості прояву самооцінки підлітка. Теоретико-методологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку: Збірник доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю з Дня народження Гордона Олпорта. Кропивницький, 2022. С. 186-191.

55. Требін М. Соціологія: підручник. Харків : Право, 2010. 224 с.

56. Хомчук О. П. Особистісні детермінанти розвитку впевненості у собі в підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 22с.

57. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

58. Циб Н., Седова Н. Соціально-психологічні риси злочинності як крайньої форми девіантної поведінки. Актуальні питання права та соціально-економічних відносин: Збірник наукових статей. Кропивницький : ЦІРоЛ, 2023. С. 310-318.

59. Цибра М. Ф., Дюжева Ю. А. Психологічні особливості прояву соціального інтелекту підлітків із різним рівнем залежності від соціальних мереж. Актуальні проблеми психології особистості: теорія, досвіт, практика : Матеріали

Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-29 квітня 2022 р.). / відп. ред. О. П. Саннікова. Одеса :ФОП Бєлий А.Є., 2022. С. 59-66.

60. Шинкаренко І. С., Стеценко В. В., Морозкіна Н.А. Взаємозв'язок девіантної поведінки та акцентуацій характеру у студентів гірничих спеціальностей ІК ДВНЗ «КНУ». Молодий науковець XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, магістрантів і молодих дослідників з міжнародною участю (Кривий Ріг, 14 листопада 2019 року) / Міністерство освіти і науки України, Криворізький національний університет. Кривий Ріг, 2019. С. 89-92.

61. Щербакова І.М., Коваленко В.В. Психологічний аналіз агресивної поведінки підлітків. Актуальні питання сучасної психології: збірник наукових праць / [за ред: Кузікової С. Б., Щербакової І. М., Пасічник Н. О.]. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. С. 106-110.

62. Яремчук В. В. Виникнення девіантної поведінки підлітків під впливом соціального сирітства.

URL:

<http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8031/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8F%20%D0%92%D1%96%D0%B9%D1%82%D0%B8%D0%BA%20%D0%90..docx> (дата звернення: 20.05.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

Дані про респондентів дослідження

№ респондента	Вік	Стать	Особливості соціального оточення
1.	13	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
2.	13	Жіноча	Виховується у повній сім'ї
3.	14	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
4.	14	Чоловіча	Виховується у неповній багатодітній сім'ї (є лише мати)
5.	14	Чоловіча	Виховується у неповній багатодітній сім'ї (є лише мати)
6.	13,5	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
7.	14	Чоловіча	Виховується у неповній багатодітній сім'ї (є лише батько)
8.	13	Жіноча	Виховується у неповній багатодітній сім'ї (є лише бабуся і дідусь)
9.	14	Чоловіча	Виховується у неповній багатодітній сім'ї (є лише мати)
10.	13	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є

			мати)
11.	13,5	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї
12.	14	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
13.	14	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
14.	14	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
15.	13,5	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
16.	14	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
17.	14	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
18.	13	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є лише батько)
19.	13	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
20.	13,5	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є лише батько)
21.	14	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї
22.	14	Жіноча	Виховується у асоціальной сім'ї (батьки зловживають алкоголем)
23.	14	Жіноча	Виховується у асоціальной сім'ї (батьки зловживають алкоголем)
24.	14	Жіноча	Виховується у асоціальной сім'ї

			(батьки зловживають алкоголем)
25.	13	Жіноча	Виховується у асоціальній сім'ї (батьки зловживають алкоголем)
26.	13	Жіноча	Виховується у асоціальній сім'ї (батьки зловживають алкоголем)
27.	13	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є лише мати)
28.	13,5	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є лише батько)
29.	14	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (є лише бабуся)
30.	14	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є лише бабуся)
31.	14	Чоловіча	Виховується у асоціальній сім'ї (батько перебуває в слідчому ізоляторі, мати зловживає алкоголем)
32.	14	Жіноча	Виховується у неповній та асоціальній сім'ї (батька немає, мати зловживає алкоголем)
33.	13	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
34.	13	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є

			мати)
35.	13	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
36.	14	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (є мати)
37.	14	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
38.	14	Жіноча	Виховується у повній сім'ї
39.	14	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
40.	14	Жіноча	Виховується у повній сім'ї
41.	14	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
42.	14	Жіноча	Виховується у повній сім'ї
43.	14	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
44.	13,5	Жіноча	Виховується у повній сім'ї
45.	14	Чоловіча	Виховується у прийомній сім'ї
46.	14	Жіноча	Виховується у прийомній сім'ї
47.	13	Чоловіча	Виховується у прийомній сім'ї
48.	13	Жіноча	Виховується у повній сім'ї
49.	13	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
50.	14	Жіноча	Виховується у прийомній сім'ї
51.	14	Чоловіча	Виховується у прийомній сім'ї
52.	13	Жіноча	Виховується у асоціальної сім'ї (батько перебуває за кордоном, мати зловживає

			алкоголем)
53.	14	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (батько тривалий час перебуває за кордоном)
54.	13	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (батько тривалий час перебуває за кордоном)
55.	14	Чоловіча	Виховується у неповній сім'ї (батько тривалий час перебуває за кордоном)
56.	13	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (батько тривалий час перебуває за кордоном)
57.	13,5	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
58.	13,5	Жіноча	Виховується у неповній сім'ї (батько тривалий час перебуває за кордоном)
59.	14	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї
60.	13,5	Чоловіча	Виховується у повній сім'ї